

ГОДИШЊАК ГРАДА БЕОГРАДА
ANNUAL OF THE CITY OF BELGRADE

UDK 930.85(497.11 Београд)

ISSN 0436-1105

МУЗЕЈ ГРАДА
БЕОГРАДА
BELGRADE CITY
MUSEUM

ANNUAL OF THE BELGRADE CITY MUSEUM

FOR THE PUBLISHER

Jelena Medaković

EDITORIAL BOARD

Ana Stolić, Vesna Bikić, Žaneta Đukić Perišić, Jelena Medaković, Aleksandar Kadijević,
Aleksandar Fotić, Predrag Marković, Miloš Spasić

EDITOR-IN-CHIEF

Miloš Spasić

SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD

Milena Nedeljković

VOL. LXVIII, 2021

BELGRADE CITY MUSEUM
ZMAJ JOVINA 1, BELGRADE

УДК 930.85(497.11 Београд)

ISSN 0436-1105

МУЗЕЈ ГРАДА
БЕОГРАДА
BELGRADE CITY
MUSEUM

ГОДИШЊАК ГРАДА БЕОГРАДА

ЗА ИЗДАВАЧА

Јелена Медаковић

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Ана Столић, Весна Бикић, Жанета Ђукић Перишић, Јелена Медаковић,
Александар Кадијевић, Александар Фотић, Предраг Марковић, Милош Спасић

УРЕДНИК

Милош Спасић

СЕКРЕТАР УРЕЂИВАЧКОГ ОДБОРА

Милена Недељковић

Књ. LXVIII, 2021

МУЗЕЈ ГРАДА БЕОГРАДА
ЗМАЈ ЈОВИНА 1, БЕОГРАД

САДРЖАЈ / CONTENTS

Душан В. Николић

ГЛИНЕНИ „ХЛЕБОВИ“ СА НАЛАЗИШТА РИТОПЕК–РЕКА 7

Dušan V. Nikolić

CLAY „BREADS” FROM THE RITOPЕК-REKA SITE 45

Милорад М. Игњатовић, Маја З. Франковић

МОЗАИК СА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА КОСАНЧИЋЕВ ВЕНАЦ 12–16
У БЕОГРАДУ: КОНЗЕРВАЦИЈА И МОГУЋНОСТИ ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ 47

Milorad M. Ignjatović, Maja Z. Franković

MOSAIC FROM THE ARCHAEOLOGICAL SITE 12-16 KOSANČIĆEV VENAC
IN BELGRADE: CONSERVATION AND POSSIBILITIES FOR PRESENTATION 67

Милан Б. Кољанин

ЛОГОРИ У ТОПОВСКИМ ШУПАМА
НА АУТОКОМАНДИ У БЕОГРАДУ (1941–1944) 71

Milan B. Koljanin

ТОРОВСКЕ ШУПЕ CAMPS AT AUTOKOMANDA IN BELGRADE (1941-1944) 114

Маријана В. Вашчић

ИСКУСТВО СОЦИЈАЛНОГ И СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ РЕАЛИЗМА:
ДЕЛА ЂОРЂА АНДРЕЈЕВИЋА КУНА ИЗ ЗБИРКЕ ЗА ЛИКОВНУ И
МУЗИЧКУ УМЕТНОСТ ОД 1950. ГОДИНЕ МУЗЕЈА ГРАДА БЕОГРАДА
И ЊЕН КРАТКИ ИСТОРИЈАТ 117

Marijana V. Vaščić

THE EXPERIENCE OF SOCIAL AND SOCIALIST REALISM: WORKS OF ĐORĐE
ANDREJEVIĆ KUN FROM THE BELGRADE CITY MUSEUM COLLECTION OF
FINE AND MUSIC ARTS FROM 1950 AND ITS SHORT HISTORY 136

Иван Г. Келемен

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СТАРИХ ЗАНАТА
СА ПОДРУЧЈА БЕОГРАДА (11) 137

Ivan G. Kelemen

ADDENDUM TO THE STUDY OF OLD TRADES
FROM THE AREA OF BELGRADE (11) 151

Наташа М. Тапић

ИЗБОР СЛИКА ИЗ УМЕТНИЧКЕ КОЛЕКЦИЈЕ МУЗЕЈА ГРАДА БЕОГРАДА:
ПРИКАЗ ИЗЛОЖБЕ..... 153

Милена Недељковић

ИЗЛОЖБЕ И МАНИФЕСТАЦИЈЕ
МУЗЕЈА ГРАДА БЕОГРАДА 2021. ГОДИНЕ 161

Никола А. Црнобрња

ОСВРТ НА КОЛЕКЦИЈУ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИХ ДОБАРА
У ПОРОДИЧНОМ ВЛАСНИШТВУ: ПРИКАЗ 175

Јелена Васић Деримановић

IN MEMORIAM – Наташа Поповска (1973–2022) 179

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS 183

Милан Б. Кољанин

Институт за савремену историју
Трг Николе Пашића 11, Београд

Milan B. Koljanin

Institute for Contemporary History
11 Trg Nikole Pašića, Belgrade

ЛОГОРИ У ТОПОВСКИМ ШУПАМА НА АУТОКОМАНДИ У БЕОГРАДУ (1941–1944)

АПСТРАКТ: Војни комплекс на Аутокоманди у Београду, Логор Краљевића Андреја, познат је у јавности под именом Топовске шупе. Током немачке окупације 1941–1944. године имао је вишеструку намену. У неколико објеката је у јуну 1941. године организован прихватни логор за српске избеглице из разних делова подељене Југославије, углавном из усташке Независне Државе Хрватске. Избеглички логор је деловао до фебруара 1942, а затим је у њему уређен Дечји избеглички дом, који је постојао до англоамеричког бомбардовања лета 1944. У другој половини августа 1941, део објеката је претворен у Јеврејски пролазни логор за Јевреје из Баната и Београда. Крајем октобра 1941, у тај логор су интерниране и велике групе ромских мушкараца из Београда и околине. Током гушења устанка у Србији у јесен 1941, Јеврејски логор у Топовским шупама је постао један од главних извора талаца за масовна стрељања цивилног становништва. Логор је тиме добио централно место у Холокаусту у Србији. До средине новембра 1941, највећи број интернираних је убијен. Логор је распуштен почетком јануара 1942, премештањем преосталих јеврејских заточеника у новоосновани Јеврејски логор Земун на Београдском сајмишту. После распуштања логора, до ослобођења Београда октобра 1944. део објеката војног комплекса је служио за немачке војне потребе. Објекте Топовских шупа су деценијама после окончања рата користиле војне установе, као и други корисници. Меморијализација тог значајног места сећања на историју Београда отпочела је почетком XXI века. Рад је написан на основу архивских извора, породичних заоставштина, објављених сећања, периодике и историографске литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Други светски рат, Београд, Топовске шупе, логори, избеглице, Јевреји, Роми, Холокауст, устанак, стрељања*

ТОПОВСКЕ ШУПЕ CAMPS AT AUTOKOMANDA IN BELGRADE (1941–1944)

ABSTRACT: The military complex at Autokomanda in Belgrade – the Princ Andrej Camp – is known to the public as Topovske Šupe. It had various purposes during the German occupation of 1941–1944. In June 1941, several buildings were a reception camps for Serbian refugees from various parts of divided Yugoslavia, mostly coming from the Ustasha Independent State of Croatia. The refugee camp operated until February 1942, when the Children's Refugee Home was established and operated until the Anglo-American bombing in the summer of 1944. In the second half of August 1941, part of the building was turned into a Jewish transit camp for Jews from Banat and Belgrade. At the end of October 1941, large groups of Roma men from Belgrade and the surrounding area were interned in the camp. During the suppression of the

uprising in Serbia in the fall of 1941, the Jewish camp at Topovske Šupe became one of the main locations for hostages later used for mass shootings of civilians. The camp thus gained a central place in the Holocaust in Serbia. By mid-November 1941, most of the internees had been executed. The camp was disbanded in early January 1942, by transferring the remaining Jewish detainees to the newly established Jewish Camp Zemun at Belgrade Fairground. After the dissolution of the camp, until the liberation of Belgrade in October 1944, part of the facilities of the military complex was used for German military needs. For decades after the war, the Topovske Šupe buildings were used by military institutions, as well as others. The memorialization of that important place of remembrance of Belgrade's history started at the beginning of the 21st century. The paper is based on archival sources, family legacies, published memoirs, periodicals and historiographical literature.

KEYWORDS: *World War II, Belgrade, Topovske Šupe, camps, refugees, Jews, Roma, Holocaust, uprising, executions*

Током агресије нацистичке Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију априла 1941, Београд је претрпео велика разарања и губитке у људским животима. Како је био симбол отпора нацизму исказаног 27. марта 1941, масовно разорно бомбардовање незаштићеног града није имало војну него, пре свега, симболичку сврху уништавања и застрашивања. После уласка окупационих трупа 12. и 13. априла 1941. живот се полако и уз много тешкоћа враћао у великим делом разрушен град. Председник Општине Града Београда и немачки командант града су 16. априла 1941. издали проглас грађанству да сви мушкарци од 18 до 45 година старости морају са алатом да се јаве на одређеним местима у граду и да раде на рашчишћавању рушевина.¹ На том послу су затим ангажовани плаћени надничари и јеврејски мушкарци, којима је уведена радна обавеза,² као и југословенски ратни заробљеници пре упућивања у заробљеничке логоре у Немачкој.

Међу објектима који су претрпели разарања током немачког бомбардовања био је и велики војни комплекс Југословенске војске Логор Краљевића Андреја.³ Он се налазио у тадашњем 15. градском реону, у јужном делу Београда, названом Аутокоманда (или Ауто-Команда), према имену неких од

¹ ИАБ, фонд ОГБ, к. 210.

² Milovan Pissarri, „Video sam Jevreje kako na nosilima prenose leševe”: Prinudni rad i Holokaust u okupiranoj Srbiji“, u *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada – Srbija 1941–1944*, ur. Sanela Schmid i Milovan Pissarri (Beograd: Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, 2018), 14–18. У даљем тексту (Pissarri, „Video sam Jevreje“).

³ О бомбардовању војних објеката на Аутокоманди видети: Kostja Vojin Đurašinović, „Šesti april 1941“, u *Grad borbe i slobode. Beograd 1941–1944*, ur. Radovan Blagojević (Beograd: Kultura, 1964), 26–30. У даљем тексту (Đurašinović, „Šesti april 1941“).

објеката војног комплекса, Аутомобилске команде.⁴ Релативно близу су се налазили стамбени објекти, важне градске саобраћајнице и трамвајска пруга, основна школа и стадион фудбалског клуба „Југославија” (на очеку окупације је преименован у „Спортски клуб 1913”).

Према југословенској војној терминологији (и не само њој), термин „логор” је означавао групу војних објеката, односно војни комплекс. Слично комплексу објеката на Аутокоманди, и група војних објеката на Дедињу (Бањици) је имала у свом називу реч „логор”. И војни комплекс на Дедињу је назван по једном од синова краља Александра и носио је име Логор Краљевића Томислава. У једном од објеката тог војног комплекса, касарни 18. пешадијског пука, почетком јула 1941. уређен је концентрациони (прихватни) логор (Anhaltelager Dedinje), који је постојао све време немачке окупације.⁵ Војни комплекс на Аутокоманди се налазио између Булевара Ослобођења и улица Табановачке и Војводе Глигора (данас Устаничка улица) и имао је адресу Булевар Ослобођења бр. 71. У њему су биле смештене Аутомобилска команда Другог артиљеријског пука Југословенске војске, гаража војних возила, касарна за 1.500 људи, коњушнице за 400 коња коришћених за вучу топова, објекти за смештај артиљеријског оруђа (топовске шупе), као и станови за официре.⁶ Према намени појединих објеката, цео војни комплекс је на картама Београда означаван именом Топовске шупе.

После санације једног дела војних објеката на Аутокоманди, у њима су се сместиле немачке окупационе трупе (Војна пошта, односно Feldpostnummer 04032). Један од њих је служио као радионица за оправку и одржавање немачких војних возила и имао је службену ознаку НКР 533. Уз радионицу су се налазили менза за раднике и за немачку стражу, магацин и помоћне просторије.⁷ То је била једна од најопремљенијих радионица за оправку немачких војних возила, у којој је у једној смени радило педесетак српских радника са четворицом мајстора.⁸ Обнова војног комплекса отпочела је првих дана маја 1941. Заповедник немачке војне јединице смештене на Аутокоманди је

⁴ Адресар Београда. Нови списак улица Београда и Земуна (Београд: Инвалидско књижарско штампарско предузеће, 1948), 159.

⁵ Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, knj. I (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989), 17–34; Evica Micković i Milena Radojčić, *prir., Logor Banjica. Logoraši, Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, knj. I–II (Beograd: IAB, 2009). У даљем тексту (Micković i Radojčić, *Logor Banjica*).

⁶ ИАБ, ОГБ, к. 211.

⁷ Ненад Жарковић, „Пролазни логор Топовске шупе“, *Наслеђе X* (2009): 108.

⁸ Тома Расулић, *Врели брегови. Ратна збивања на Вождовцу од 1941. до 1944.*, (Београд: Народни универзитет 'Светозар Марковић', 1969), 160, 255. У даљем тексту (Расулић, *Врели брегови*).

Слика 1.

План Београда, 1945. или 1946. година, детаљ (Злата Вуксановић-Маџура и Ангелина Банковић, *Мере града*, Београд: Музеј града Београда, 2018, 237)

Figure 1

Plan of Belgrade, 1945 or 1946, detail (Zlata Vuksanović-Macura and Angelina Banković, *City Measurements*, Belgrade, Belgrade City Museum, 2018, 237)

7. маја 1941. затражио од Техничке дирекције Градског поглаварства Београда рашчишћавање терена испред „магацина Топовског депоа“ („Magazin des Artillerie-Depot“) и одношење смећа. Како посао није извршен, немачке војне власти су 9. маја наредиле да се рад обави у току истог дана.⁹ Одмах по пријему налога, целокупна радна снага 15. градског реона (по новој подели: 6. реона; немачки: Abschnitt) је ангажована на „рашчишћавању овог огромног загађеног простора“, због чега је морао да буде обустављен рад на другим локацијама. На терену Топовских шупа је била велика количина „дрвених астала, клупа, ормана“, коју је грађанство слободно односило с дозволом немачких власти. Оно што је остало требало је да буде спаљено.¹⁰ То је свакако била дрвенарија из војних објеката оштећених током бомбардовања Београда априла 1941. Током рашчишћавања рушевина нађено је осам погинулих лица, углавном војника.¹¹

На раду у Топовским шупама били су ангажовани Јевреји, затим привореници из београдских затвора и грађани. Одмах после уласка немачких трупа у Београд било је наређено регистровање и обележавање Јевреја, који су од 20. априла 1941. имали радну обавезу. Њихов принудни рад је регулисан Наредбом за Јевреје и Цигане од 31. маја 1941. Ту је наведено да се обавеза рада „за поправку ратом насталих штета“ односи на све Јевреје оба пола, старости од 14 до 60 година.¹² Они су радили сваког дана двократно, као и

⁹ ИАБ, ОГБ, к. 1534.

¹⁰ Исто, Старешина 15. реона, Техничкој дирекцији, бр. 119, 11. мај 1941.

¹¹ ИАБ, ОГБ, к. 211.

¹² „Наредба која се односи на Јевреје и Цигане“, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshaber in Serbien/Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, бр. 8, 31. мај 1941; „Наредба која се односи на Јевреје и Цигане“, *Ново Време*, бр. 19, 3. јун 1941; Pisarri, „Video sam Jevreje“, 16–18.

недељом. До почетка јуна 1941, сваког дана на раду у Топовским шупама било је ангажовано између 50 и 66 радника, међу којима је било до 30 Јевреја. Да би се надокнадио недостатак радне снаге, старешина 15. (6) реона је крајем маја 1941. затражио од Техничке дирекције да му се додели још 30 до 40 јеврејских радника.¹³ Како том захтеву није удовољено, старешина реона је 1. јуна 1941, преко Техничке дирекције затражио од Одсека за Јевреје Одељења специјалне полиције да се „број јеврејских радника повећа бар за 20 људи.”¹⁴ Међутим, број радника, међу њима и Јевреја, наредних дана се стално смањивао због потреба на другим локацијама.¹⁵

Рад Јевреја у Топовским шупама је прекинут 15. јуна 1941. Тада је извршена смотра свих јеврејских радника пред Пожарном командом на Ташмајдану, па и оних који су се водили као болесни.¹⁶ У згради Пожарне команде је од уласка немачких трупа до почетка августа 1941. било седиште Јеврејске полиције и ту је вршен распоред Јевреја на рад. На смотри је одвојено 600 Јевреја за рад на рашчишћавању рушевина у Смедереву, насталих због страховите експлозије складишта муниције у Смедеревској тврђави 5. јуна.¹⁷ Јеврејски радници су 17. јуна упућени у Смедерево, одакле су после месец дана рада враћени у Београд. У граду се у међувремену осетио велики недостатак јеврејске радне снаге, на шта су се жалиле старешине појединих градских реона.¹⁸

Средином јула 1941, по наређењу немачких власти, Градско поглаварство је отпочело припреме за обимније радове на објектима Логора Краљевића Андреје. Радови су отпочели тек 29. августа 1941. и окончани су 3. децембра исте године.¹⁹ Није познато о којим објектима војног комплекса се радило, али је један њихов део у јуну 1941. већ био оспособљен за смештај већег броја људи.

¹³ ИАБ, ОГБ, к. 1539.

¹⁴ ИАБ, ОГБ, к. 1536.

¹⁵ ИАБ, ОГБ, к. 1538, Старешина 6. реона, Техничкој дирекцији, Извештај о раду у 6. реону 12. јуна 1941.

¹⁶ ИАБ, ОГБ, к. 1539, В. д. директора Техничке дирекције, Свима реонима, Београд, 14. јуна 1941.

¹⁷ Милан Кољанин, „Политичка употреба експлозије у Смедереву 5. јуна 1941 и 'коначно решење јеврејског питања', *Војноисторијски гласник* 2 (2017): 155–156.

¹⁸ ИАБ, ОГБ, к. 1534, Старешина 5. реона, Техничкој дирекцији, Београд, 18. јуна 1941.

¹⁹ ИАБ, ОГБ, к. 1537. За радове је потрошено укупно 6.316.000 динара; исто.

ИЗБЕГЛИЧКИ ЛОГОР И ДОМ ИЗБЕГЛИЧКЕ ДЕЦЕ

У првој половини јуна 1941, немачка команда војног комплекса на Аутокоманди уступила је српском Министарству социјалне политике и народног здравља део објеката за прихват српских избеглица.²⁰ Тај логор је у изворима називан Избеглички логор, а као његова локација наводило се: „код (или: „крај”) Топовских шупа”. Према новинским извештајима, налазио се у касарнама у близини Улице војводе Степе.²¹ Убрзо после разбијања југословенске државе, почели су масовни прогони и злочини над Србима на разним окупационим подручјима ван територије под управом немачког војног заповедника у Србији. Тада су отпочели масовно протеривање и избеглиштво Срба са територија под окупацијом Мађарске, Бугарске и Албаније (италијански протекторат), а понајвише из новостворене усташке Независне Државе Хрватске (НДХ). Од краја маја 1941, у Србију су стизали и транспорти Словенаца протераних с немачког окупационог подручја у Словенији. Међу пристиглим Србима и Словенцима били су и они који су депортирани у Србију на основу споразума немачких и хрватских усташких власти, склопљеног на конференцији у Загребу 4. јуна 1941. Ипак, највећи број Срба који је стигао у окупирану Србију чинили су бегунци од масовних усташких покоља.²² Према подацима Министарства социјалне политике и народног здравља, крајем августа 1941. у Србији је било 168.668 регистрованих избеглица, од тога 48.500 у Београду.²³

Средином јуна 1941, у „Избегличком логору крај Топовских шупа“ се налазило око 1.200 српских избеглица, међу којима и већи број жена и деце. У

²⁰ „У скровишту невољника: Како живе избеглице”, *Обнова*, 20. јануар 1942.

²¹ Венцеслав Глишић, ред., *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, књ. 1 (Београд: ИАБ, 1984), 360–369; „Како данас живе избеглице у Београду: Један час у избегличком логору у Београду”, *Ново Време*, бр. 96, 24. август 1941.

²² Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, (Београд: Народна knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1981), 107–161. У даљем тексту (Milošević, *Izbeglice i preseljenici*); Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014), 58–94.

²³ АЈ, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 110–595–560. Из НДХ је било 104.000 (61,65%), са мађарског окупационог подручја 37.354 (22,14%), а са бугарског окупационог подручја 20.140 (11,94%) избеглица, у Министарству социјалне политике и народног здравља њихов број је процењиван на више од 200.000; АЈ, 110–597–561. Према неким хрватским историчарима, број од 15.256 Срба регистрованих у исељеничким логорима НДХ је уједно и укупан број исељених; Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, knjiga prva, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1998), 164, напомена 30.

новинским чланцима из друге половине августа исте године се наводило да је логор претрпан и да стално пристижу нове избеглице.²⁴ О разлозима толиког њиховог прилива, у српској штампи није могло бити ни наговештаја јер је НДХ била немачки савезник. Истовремено, вести о масовним покољима Срба су стизале с разних страна, пре свега од избеглица. Према сећањима савременика, Београд је захватио талас мржње према Хрватима, а „општа атмосфера је била толико противушашка да су усташе стављане у прве редове непријатеља српства, наравно, и испред Немаца“.²⁵ Бригу о избеглицама преузео је Комесаријат за избеглице и пресељенике, формиран 6. јула 1941. Комесаријат је организовао прихват новодошлих у Избегличком логору, а затим је већину упућивао у друге делове земље. У Избегличком логору су почетком јула 1941. организовани течајеви за раднике, који су затим упућивани у Смедерево на рашчишћавање рушевина и обнову града.²⁶

Велику помоћ избеглицама је пружио Српски Црвени крст, који је међу грађанима Србије организовао више акција прикупљања помоћи.²⁷ Избеглицама у логору крај Топовских шупа је помагала и илегална омладинска комунистичка организација са Вождовца, прикупљајући храну за њих,²⁸ као и добротворно друштво Коло српских сестара, које се и само током окупације нашло у тешком положају. Коло је сав свој инвентар дало за потребе избеглица, пружио им је уточиште у свом дому, а његове чланице су редовно обилазиле Избеглички логор. О помоћи Кола српских сестара, Делфа Иванић је забележила следеће: „Сваких осам дана одлазила сам са којом чланицом, у логор наших емиграната, који се налазио више Ауто команде и односиле им помоћ ‘Кола Српских сестара’ у храни и рубљу, у колико се то год могло, јер је њихово стање било врло тешко.“²⁹ Чланице Кола су саме шиле одећу и рубље

²⁴ „У Србији се налази око 40.000 избеглица из свих крајева бивше Југославије“, *Ново Време*, бр. 32, 18. јун 1941; ИАБ, ОГБ, инв. бр. 2, Претседник Општине града Београда, Изванредном опуномоћеном Комесару за избеглице, Београд, 28. јул 1941; „Како данас живе избеглице у Београду“, *Ново Време*, бр. 96, 24. август 1941; Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 256–258.

²⁵ Jara Ribnikar, „Кућа која је постала музеј“, у *Grad borbe i slobode. Beograd 1941–1944*, ur. Radovan Blagojević, (Beograd: Kultura, 1964), 48.

²⁶ „Практични течајеви радника за обнову Смедерева“, *Ново Време*, бр. 50, 6. јул 1941.

²⁷ Исто; АСАС СПЦ, Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора, 1, 18.

²⁸ Расулић, *Врели брегови*, 113–114.

²⁹ Коло српских сестара су 1903. године основале Делфа Иванић и сликарка Надежда Петровић; Делфа Иванић, *Успомене*, прир. Јасмина Милановић, (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 224.

за децу у Избегличком логору, достављале су им средства за одржавање хигијене, а многим избеглицама је помагано и новцем.³⁰

Због великог прилива избеглица појавио се проблем њиховог смештаја, а и залихе хране су повремено биле недовољне.³¹ Треба имати у виду да је у Београду била несташица хране и да је снабдевање било рационисано.³² У Избегличком логору се октобра 1941. појавио недостатак дрва за спремање хране, тако да су више од месец дана за ложење коришћена дрва од срушених војних објеката.³³ У логору је организовано и бележење изјава избеглица о околностима под којима су избегли или прогнани и о злочинима којима су били сведоци или су имали сазнања о њима.³⁴ Међу избеглицама у логору би се нашао и понеко ко је ту доспео из сасвим других разлога. Према извештају старешине II. кварта Одељењу специјалне полиције Управе града Београда, органи тог кварта су 12. јула 1941. у Избегличком логору ухапсили Петра Јелкића из Винковаца, који је носио усташку кошуљу. „Њега су избеглице препознале као злогласног убицу, напали га и повредили. Установљено је, да је он дошао у циљу прибављања података о појединим избеглицама.”³⁵

Почетком новембра 1941. најављено је да ће Избеглички логор бити премештен у једну београдску школу, са образложењем да је, због доласка нових избеглица, простор за њихов смештај био недовољан.³⁶ Наредног месеца су почеле припреме за распуштање Избегличког логора и одлучено је да се он адаптира у дом за избегличку децу. Крајем децембра 1941. у штампи је најављено да су припреме за уређење дома при крају. Истицано је да ће

³⁰ Делфа Иванић, *Успомене*, прир. Јасмина Милановић (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 228.

³¹ ИАБ, ОГБ, к. 2, Изванредни комесар Андра Поповић, Претседнику поглаварства града Београда, Београд, 24. јул 1941.

³² Наташа Милићевић и Душан Никодијевић, прир., *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944: искуство једног Београђанина* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 69–90. У даљем тексту (Милићевић и Никодијевић, *Свакодневни живот*).

³³ ИАБ, ОГБ, к. 214, Изванредни комесар за насељенике и избеглице, Претседнику Градског поглаварства, Београд, 17. октобар 1941.

³⁴ АЈ, 110–558, Записник са изјавом Стевана и Јована Мијатовића из Зборишта, састављен у избегличком логору у Београду 15. септембра 1941; исто, Записник са изјавом Остоје Живковића и других; исто, Записник са изјавом Михајла Зеца из Зборишта 15. септембра 1941. Према тим изјавама, усташе су затвориле српске жене и децу у цркви у Зборишту, а затим су цркву запалили.

³⁵ ИАБ, фонд УГБ. СП–IV–44/XI, к–280/15. У изворима нема трага о томе шта се с Јелкићем дешавало после хапшења.

³⁶ „Премештање избегличког логора“, *Ново Време*, бр. 155, 1. новембар 1941.

деца у њему имати „сав комфор и биће под надзором стручних учитеља и васпитача“. Слични домови за децу је требало да буду организовани и у унутрашњости.³⁷ Штампa је писала да је 29. децембра 1941. из Избегличког логора у унутрашњост упућена последња група од 34 избеглице, као и да више не стижу из Хрватске.³⁸ Убрзо се показало да су најаве о распуштању логора биле преурањене.

У другој половини јануара 1942, у Избегличком логору је још боравило више од сто избеглица, које су чекале на транспорт у унутрашњост земље. У штампи су оштро критиковани услови у којима живе, за шта је окривљена управа логора.³⁹ До почетка фебруара 1942, преко Избегличког логора, у 54 транспорта, у унутрашњост Србије је упућено укупно 17.016 лица.⁴⁰ То значи да је толико особа у њему било смештено у периоду од јуна 1941. до фебруара 1942. године. Тада је Избеглички логор већ био распуштен, а преостале избеглице су привремено смештене у новоуређен дечји избеглички дом у истом објекту. Радило се о старим и изнемоглим људима, којима није могао да се организује транспорт у унутрашњост земље.⁴¹

Почетком фебрура 1942, један објект Избегличког логора је преуређен у дом за избегличку децу под називом Дом Краљевића Андреја. Његова адреса била је Улица војводе Глигора бр. 6⁴². У Дому је тада било смештено 303 деце,⁴³ а крајем августа исте године тај број је порастао на 400. У једном елаборату Комесаријата за избеглице с почетка фебруара 1942. описани су услови живота у дечјем избегличком дому. „Код уласка у дом сваки питомац добије све потребно одело, обућу и веш. У дому се налазе поред хигијенских спаваоница, трпезарије, гимнастичке сале и учионице. Питомци имају своје васпитаче за духовну и физичку наставу, а уписани су у јавне школе где полазе наставу и полагају потребне испите. О томе се брине посебна управа дома. Осим тога у васпитном погледу посебним Правилником одређено је опште национално васпитање у српском националном духу према искуствима савремене

³⁷ „Избеглички логор претвара се у дом за избегличку децу“, *Обнова*, 30. децембар 1941.

³⁸ „Последњи избеглички транспорт упућен у унутрашњост“, *Обнова*, 30. децембар 1941.

³⁹ „У скровишту невољника: Како живе избеглице“, *Обнова*, 20. јануар 1942.

⁴⁰ АСАС, Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора, 8.

⁴¹ Исто, 20.

⁴² У изворима се као адреса Дома наводи и Улица војводе Глигора број 4; „Установе које се брину о избеглицама: Старање за избегличку децу“, *Ново Време*, бр. 253, 27. фебруар 1942.

⁴³ АСАС, Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора, 19.

наставе. Дом има своју кухињу, која се тако економише, да је омогућен брз и строг надзор. У кухињи Дома Краљевић Андреја кува се јело за нашу децу која се налазе у Дому за заштиту девојака Кр. Марије ул. бр. 64, у обданишту Мајке Јевросиме, Поп Стојанова 7 и у Течају за домаћице Београдског Женског друштва, Бранкова 17."⁴⁴

Комесаријат за избеглице је повремено користио дечји избеглички дом за прихват и других српских страдалника пристиглих из усташке државе. Организовао је прихват две групе заточеника, који су, на интервенцију немачких представника, ослобођени из усташких логора 30. и 31. марта 1942. године. Радило се о 13 Срба ослобођених из концентрационог логора Јасеновац и о групи од око 100 српских жена и деце из логора Лоборград у Хрватском Загорју.⁴⁵ Неколицина старих избеглица је у дому боравила свакако до почетка августа 1942. године. За тај дом се у изворима понекад и даље користио назив Избеглички логор. Према делимично сачуваним извештајима шефа Одсека за гробља у Београду, у периоду од 12. јуна до 4. августа 1942. у Избегличком логору су умрле три особе.⁴⁶

Дечји избеглички дом на Аутокоманди је био узор за успостављање таквих домова и у унутрашњости Србије. Формирани су у Бањи Ковиљачи, Врњачкој Бањи и неким другим местима. Прилив избеглица је од 1943. године био много мањи него до тада, а новопрстигла избегличка деца, као и ученици и шегрти, и даље су упућивани у дечји дом на Аутокоманди или у неки други у унутрашњости земље. Изузетно, у дом су слати и млађи пунолетни мушкарци. Један од њих је био Алберт Фурлан, железничар из Љубљане, који је избегао у Србију 17. јула 1943. године.⁴⁷ Дом је радио све до почетка бомбардовања Београда од ратне авијације западних савезника 16. априла 1944. Бомбардовања су трајала до почетка септембра 1944; дезорганизовала су свакодневни живот у граду, проузрокујући велике жртве и разарања.⁴⁸

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Милан Кољанин, „Фотографија-сведок злочина и страдања“, у: *Усташка зверства: зборник докумената (1941–1942)*, прир. Милан Кољанин, (Нови Сад: Архив Војводине, Издавачка установа Епархије бачке Беседа; Бањалука: Архив Републике Српске, 2020), 514–518, 561–589.

⁴⁶ ИАБ, ОГБ, к. 1536.

⁴⁷ ИАБ, УГБ, IV–51, к. 295/13.

⁴⁸ Ђоко Трипковић, *Београд под бомбама* (Београд: Скупштина града, Секретаријат за информисање, 1999), 63–71; Милош Тимотијевић, *Мисија 'Халијард': Ратна пропаганда, бомбардовање српских градова и евакуација савезничких авијатичара 1943–1944. године*, (Београд: Службени гласник, 2020), 171–186, 219.

Због њих су деца из избегличког дома евакуисана у Велики Мокри Луг крајем априла 1944.⁴⁹ Ипак, дом је и са смањеним бројем питомаца наставио с радом свакако до друге половине јула 1944.⁵⁰

ЈЕВРЕЈСКИ ЛОГОР

Део објеката Логора Краљевића Андреје је у другој половини августа 1941. преуређен у још један логор. Међутим, његова намена је била сасвим друга-чија од суседног логора српских избеглица. Нови логор у Топовским шупама је постао место масовног интернирања јеврејских мушкараца, којима су се касније придружили и ромски мушкарци.⁵¹ Тиме је „коначно решење јеврејског питања” на немачком окупационом подручју у Србији прелазило у своје последње две фазе. Првих месеци окупације извршене су идентификација и делимична експропријација Јевреја. Од лета и јесени 1941. следиле су фазе концентрације у логорима и екстерминације, односно потпуног физичког уништења, које је окончано почетком маја 1942. Због губитака у борбама са устаницима, немачка окупациона управа је масовно интернирала становнике Србије у неколико привремених или сталних логора у разним деловима земље. Ти логори су били главни извор талаца за масовна стрељања током операције суровог гушења устанка у Србији у јесен 1941. године. У њима су масовно затварани и Јевреји, пре свега мушкарци. Јевреји из западне и јужне Србије су интернирани у логоре у Шапцу и Нишу. Неколико стотина Јевреја из Београда је заточено у логору на Бањици. Међутим, највећи број Јевреја из Београда, као и из Баната, интерниран је у новоуређени логор у Топовским шупама, намењен само за Јевреје, којима су се касније придружили и Роми.

Као и у другим окупираним земљама, и у Србији су прве мере против Јевреја уведене на самом почетку окупације. Прву наредбу о регистравању Јевреја, немачка полиција је издала већ 16. априла 1941, два дана пре

⁴⁹ Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 300, 308; због учесталог бомбардовања авијације западних савезника, средином јуна 1944. извршена је масовна евакуација деце из Београда; „Евакуација београдске деце”, *Обнова*, бр. 880, 14. јун 1944, 3.

⁵⁰ Тада је из дома побегло троје деце за којима је оглашена потрага; ИАБ, УГБ, к. 158, „Картонски регистар”, р. бр. 283, „Ниже наведена лица побегла су из избегличког дома Краљевић Андреја и то:”, *Полицијски гласник*, бр. 887, 22. јул 1944.

⁵¹ Избеглички и Јеврејски логор су постојали истовремено, тако да није тачно да су Јевреји интернирани у објекте у којима су пре тога биле смештене српске избеглице; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 33–34. У даљем тексту (Koljanin, *Nemački logor*).

капитулације југословенске војске. Следио је читав низ нових дискриминаторских и понижавајућих мера, које су кодификоване Наредбом која се односи на Јевреје и Цигане војног заповедника у Србији, објављеном 31. маја 1941.⁵² Антијеврејске мере су посебно брзо и доследно спроведене у Банату, где је фактичку управу имала бројна немачка национална мањина (фолксдојчери).⁵³ Регистровању, пљачки, уцењивању, присилном раду и другим репресивним мерама⁵⁴ следило је интернирање свих Јевреја из Баната у привремене логоре у Панчеву, Петровграду (Gross Betschkerek, данас Зрењанин) и Новом Бечеју. После интернирања у банатске логоре, од 14. августа до 20. септембра 1941. године је целокупно јеврејско становништво, под тешким условима, бродовима и шлеповима, депортовано у Београд. Протеривање је организовао шеф Оперативне команде Полиције безбедности и Службе безбедности у Петровграду, СС потпоручник Целнер (Zöllner).⁵⁵ Током пловидбе, Јевреји су били изложени мучењу и пљачки од стране стражара, припадника фолксдојчерских јединица (Deutsche Mannschaft). Стражари се нису обазирали на то што је међу депортованима било много старих, деце, тешких болесника и изнемоглих особа. По искрцавању на дунавској обали Београда, прогнанике су дочекивали београдски Јевреји и пребацивали их у град. Током неколико наредних дана, банатски Јевреји су пописивани у Јеврејској полицији,⁵⁶ а затим су поверени на старање Претставништву јеврејске заједнице. Претставништво је било нека врста јеврејског савета и замењивало је укинуте јеврејске организације. Уз

⁵² „Наредба која се односи на Јевреје и Цигане“, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshaber in Serbien/Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, бр. 8, 31. мај 1941; „Наредба која се односи на Јевреје и Цигане“, *Ново Време*, бр. 19, 3. јун 1941.

⁵³ Akiko Shimizu, *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, (Münster: Lit Verlag, 2003), 172–187; Milan Koljanin, „Holocaust in Serbia. Ideology and Experience“, u *Vom 'Verschwinden' der deutschsprachigen Minderheiten. Ein schwieriges Kapitel in der Geschichte Jugoslawiens 1941–1955* (Berlin: Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung; Ulm: Donaueschwäbisches Zentralmuseum, 2016), 73–79; Zoran Janjetović, „Prinudni rad u okupiranom Banatu 1941–1944“, u *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada – Srbija 1941–1944*, ur. Sanela Schmid i Milovan Pisarri, Beograd: Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, 2018, 30–32. У даљем тексту (Janjetović, „Prinudni rad u okupiranom Banatu“).

⁵⁴ Jovan Rajs i Kristina Hjerten von Geda, *Opunomoćenik učutkanih* (Beograd: Partenon, 2004), 29–43. У даљем тексту (Rajs i Hjerten von Geda, *Opunomoćenik učutkanih*).

⁵⁵ *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, IV, *Srbija, Makedonija, Crna Gora*, (Beograd: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, Uprava državne bezbednosti, 1959), 443, 819; АЈ, 110–691–158, Записник са изјавом др Штајнер Марка. Овај сведок је његово име запамтио у облику (Zölner), као и да је он био СС мајор.

⁵⁶ АЈ, 110–691–121, Записник са изјавом Дајч Елизабете; АЈ, 110–593–159, инв. бр. 15.000, Записник са изјавом Соломона Алтарца. Он је, после повреде на раду почетком јула 1941, упућен на рад у Јеврејску полицију, где је обављао разне административне послове до бекства 13. новембра исте године.

велике тешкоће, оно је организовало смештај и добротворну мензу за исхрану протераних банатских Јевреја. Међу њима су биле и Јеврејке удате за нејевреје („аријевце“), али су накнадно пуштене и враћене у Банат.⁵⁷

По доласку у Београд, Јеврејке с децом су највећим делом смештене код јеврејских породица, а делом у ашкенаској синагоги у Космајској улици бр. 19 (данас Улица маршала Бирјузова). Болесници и изнемогли су упућени у Јеврејску болницу у Улици Стевана Високог бр. 2 на Дорћолу и у оближњи азил звани Стара синагога у Јеврејској улици. Међу њима су биле и две душевно оболеле особе.⁵⁸ Да би се олакшао смештај великог броја протераних Јевреја, Претставништво јеврејске заједнице се 17. августа 1941. обратило Општини града Београда с молбом да им се у те сврхе уступи нека зграда. Претставништво је навело да је стигло 1.100 Јевреја „пресељених“ из Баната, а да се ускоро очекује још 2.500.⁵⁹ Београдска општина није могла да удовољи тој молби, позивајући се на то да је велики број објеката у граду срушен или их је заузела немачка војска или окупационе установе. Претставништво се 21. августа 1941. године поново обратило Београдској општини, наводећи да су „избеглице смештене по приватним становима и касарнама“ који су им стављени на располагање, као и по свим установама којима оно располаже. Истакло је да је за смештај избеглица ван домова потребно 5.000 килограма сламе, коју никако није могло да набави, молећи Општину да јој ту количину достави из својих магацина. Шеф Одсека за чистоћу Београдске општине је тек 16. септембра одговорио да „нема сламе нити је игде може да набави“.⁶⁰

На основу наведеног акта Претставништва јеврејске заједнице може да се закључи да је до 21. августа 1941. године један број јеврејских мушкараца из Баната већ био „смештен“ у касарнама. По свему судећи, радило се о Топовским шупама.⁶¹ Уочи доласка банатских Јевреја, на уређењу Топовских шупа је радила група од 20 београдских Јевреја. По сећању Давида Харе из поменуте групе, они су чистили велике просторије војних објеката и распростирали сламу по поду, односно припремали су логор за прихват већег броја људи. Према Хареу, група од 150 до 200 Јевреја из Баната је доведена у Топовске шупе одмах по допремању дереглијом у Београд. Када су, изгладнели и

⁵⁷ АЈ, 110–12, Изјава Маргите Будаи, рођене Шулман.

⁵⁸ ЈИМ, рег. бр. 3342, к. 22–4–4/8, Др. Мориц Ешкенази, Управнику Душевне болнице, Београд, 26. новембар 1941.

⁵⁹ ИАБ, ОГБ, к. 2.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Koljanin, *Nemački logor*, 33.

жедни, ушли у логор, Давид Хара им је доносио воду, због чега га је немачки стражар замало убио.⁶² По свему судећи, радило се о групи Јевреја из Петровграда, која је стигла у Београд 18. августа 1941. Може да се закључи да је то била прва група Јевреја која је интернирана у новоосновани Јеврејски логор у Топовским шупама.⁶³

Масовно интернирање банатских Јевреја у логор у Топовским шупама отпочело је 22. августа 1941, односно убрзо после доласка нових група у Београд.⁶⁴ Немачка полиција је преко српске полиције (Одељења специјалне полиције, Одсек за Јевреје и Цигане) упутила наређење Претставништву јеврејске заједнице да се сви јеврејски мушкарци депортовани из Баната пријаве у Претставништву, а затим јаве у логор у Топовским шупама, што су они и чинили.⁶⁵ Према другом извору, сви јеврејски мушкарци из Баната који су били у Београду морали су после неколико дана да се јаве у Јеврејској полицији. Чим су се пријавили, одведени су у логор „код Топовских шупа“.⁶⁶ До почетка септембра 1941. логор је био препун, због чега је немачка полиција одвојила 200–300 заточеника и упутила их у логор на Бањици.⁶⁷ Последња група Јевреја из Баната је стигла 20. септембра 1941. из логора у Новом Бечеју. Немачка стража је мушкарце старије од 14 година одмах одвела у логор Топовске шупе, док су остали пуштени на слободу.⁶⁸

⁶² Давид Хара, „Одлучна породица“, у Јаша Алмули, *Остали су живи* (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 73–79. У даљем тексту (Хара, „Одлучна породица“).

⁶³ У групи Јевреја која је уређивала Топовске шупе за логор био је и Александар Вилић, који у својој изјави пред Комисијом за ратне злочине није поменуо долазак те групе; АЈ 110–385–606 до 607. Према изјави Гизеле Малбашки, која је стигла у Београд у групи из Петровграда 18. августа 1941, мушкарци су по доласку одвојени и стављени у логор, док су жене и деца нашли смештај по приватним становима или у синагогама; АЈ, 110–669–238 до 239. И Ото Ириц, који је са оцем, др Дезидером Ирицем, доведен у групи из јужног Баната, навео је да су мушкарце по доласку у Београд одвели директно у логор код Топовских шупа; АЈ, 110–670–49. Према сећању Јована Рајса, по доласку у Београд, група из Петровграда је преноћила у Јеврејској општини, а сутрадан су сви мушкарци упућени у Топовске шупе; Рајс i Hjerten von Geda, *Opunomoćenik učutkanih*, 47.

⁶⁴ Koljanin, *Nemački logor*, 33; АЈ, 110–593–159, инв. бр. 15.000, Записник са изјавом Соломона Алтарца; АЈ, 110–691–121, Записник са изјавом Дајч Елизабете.

⁶⁵ Ivan Singer, *My Father's Blessing: My Salvation* (Sidney: Singer Consulting, 2002), 83–84. У даљем тексту (Singer, *My Father's Blessing*); Eva Đorđević, „Ožiljci u ranjenoj duši“, у *Mi smo preživeli...4. Jevreji o Holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, (Beograd: JIM, 2007), 202–205. У даљем тексту (Đorđević, „Ožiljci u ranjenoj duši“).

⁶⁶ АЈ, 110–670–53, Записник са изјавом др Ерш Ладислава.

⁶⁷ АЈ, 110–385–606 до 607, Записник са изјавом Александра Вилића.

⁶⁸ Zdenko Löwenthal, ur., *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1952), 15.

Логор за Јевреје у Топовским шупама је основала Оперативна команда Полиције безбедности и Службе безбедности (Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst, скраћено: EK Sipo-SD), на челу са СС мајором Карлом Краусом. У оквиру Оперативне команде полиције, најважнију улогу је имао IV одсек (Гестапо), у чијем саставу је деловао реферат за Јевреје (IVD, каснија ознака: IV B 4), којим је руководио СС поручник Фриц Штраке (Fritz Stracke). Оперативној команди полиције је била надређена Оперативна група Полиције безбедности и Службе безбедности (Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst, скраћено: EG Sipo-SD), на челу са СС пуковником Вилхелмом Фуксом (Wilhelm Fuchs). Оперативна група полиције је углавном имала командну улогу и била је врховна полицијска власт у Србији, док је главну егzekутивну улогу имала Оперативна команда полиције. Обе установе су биле смештене у згради предратног Министарства правде, у Улици краља Милана. После поправки оштећења насталих априлским бомбардовањем, њихово седиште је августа 1941. премештено у зграду Ратничког дома у Улици браће Југовић бр. 19. Оперативна група и Оперативна команда полиције су октобра 1941. спојене у јединствену установу, Оперативну групу полиције (EG Sipo-SD), која је постојала до реорганизације немачке полиције јануара 1942.⁶⁹

Све активности окупационих и квислиншких полицијских органа у вези са Јеврејима обављала је установа под називом Полиција за Јевреје (Polizei für Juden), са седиштем у Пожарној команди на Ташмајдану. Почетком августа 1941, седиште Јеврејске полиције је било премештено у Улицу Ђорђа Вашингтона бр. 21.⁷⁰ Ту су обављани послови евиденције, организовања рада, контроле, хапшења и изрицања казни Јеврејима. Полицију за Јевреје су сачињавали припадници немачке полиције, на челу с комесаром. На месту комесара релативно брзо су се изменили Ото Винцент (Otto Winzent, право име Franz Riegler), Караш (Karrasch) и Кен (Köhn), док је њихов помоћник доста дуго био Егон Забукошек (Sabukoschek). Сви су међу преживелим заточеницима запамћени као изузетно сурови полицајци.

Немачком комесару и његовом заменику био је подређен Отсек за Јевреје и Цигане, односно седми одсек Одељења специјалне полиције Управе града Београда. На његовом челу био је полицијски комесар Јован Николић, с којим су радила четворица полицијских агената. Обе установе задужене за Јевреје, и немачка и српска, налазиле су се у истој згради, у Пожарној

⁶⁹ Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka* 3 (2011): 148–150.

⁷⁰ „Bekanntmachung/Објава“, *Понедељак*, бр. 1, 4. август 1941, 2, Bekanntmachung/Објава.

команди на Ташмајдану, односно касније у Улици Ђорђа Вашингтона. Надређени орган Јеврејској полицији био је реферат Гестапоа за Јевреје у Оперативној команди полиције, на чијем челу је био Фриц Штраке.⁷¹ Сви сведоци су га упамтили као најсуровијег међу немачким полицајцима. Према њиховим изјавама, српски полицајци су „верно спроводили наређења немачких наредбодаваца”, утркујући се ко ће им се боље додворити. Као посебно сурови упамћени су комесар Николић и још двојица агената.⁷² Осим немачких и српских полицајаца, у Полицији за Јевреје је радило и административно особље, међу њима и Јевреји, којима је то била радна обавеза. Соломон Алтарац је обављао разне административне послове, а Моша Симоновић, по професији шофер, био је возач Јеврејске полиције. Он је сваког јутра возио немачког и српског комесара у седиште Гестапоа, у згради Ратничког дома, на реферисање Штракеу.⁷³ Надзор над логорима на Бањици и у Топовским шупама, као и над затвором Гестапоа у Београду, у Александровој улици бр. 5 (предратни затвор Окружног суда) имао је СС мајор Карл Хинце (Hintze), заменик шефа Оперативне команде полиције Карла Крауса. У Јеврејској полицији су вођене и евиденције заточеника Јеврејског логора у Топовским шупама, како оних у логору тако и оних који су одведени „на рад”, односно на егзекуцију.

Логор у Топовским шупама је у јавности био познат управо под тим називом. То име су користили и сами јеврејски заточеници који су упућивали поштанске карте из логора својим породицама.⁷⁴ За логор су у немачким изворима коришћени разни називи: *Judendurchgangslager* (Јеврејски пролазни логор), *jüdische Durchgangslager Belgrad* (јеврејски Пролазни логор Београд), *Durchgangslager für Juden* (Пролазни логор за Јевреје), *Judenlager* (Јеврејски логор), *Konzentrationslager in Belgrad* (Концентрациони логор у Београду).⁷⁵

⁷¹ Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2012), 241–251. У даљем тексту (Божовић, *Страдање Јевреја*).

⁷² АЈ, 110, 593, инв. бр. 15.000, Записник са изјавом Соломона Алтарца.

⁷³ Исто; АЈ, 110–593–153, Записник са изјавом Моше Симоновића. Он је 10. децембра 1941. побегао у унутрашњост Србије, где је преживео окупацију.

⁷⁴ Дописне карте др Андрије Херцога супрузи Јелени Херцог, рођеној Станисављевић, 5. и 10. септембра и 1. октобра 1941, упућене су из „Логора 'Топовске шупе'”; Заоставштина госпође Верице Вуковић, рођене Херцог, из Београда (копије код аутора).

⁷⁵ ИАБ, фонд *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes*, Н–77; исто, А–437; исто, А 17; *Nürnberg Organisations*, документ 3.156, Извештај бр. 108 шефа *Sipo-SD* о догађајима у СССР, 9. октобар 1941; *NO*, документ 3.404, Извештај бр. 119 шефа *Sipo-SD* о догађајима у СССР, 20. октобар 1941; *BA*, микрофилм Т–75, ролна 6, снимак 675, *Einsatzgruppe Sipo-SD, an der Generalbevollmächtigte für die Wirtschaft in Serbien*, 11. Novenber 1941; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том I, *Borbe u Srbiji 1941 god.* (Београд: Војно-историјски институт Југословенске армије, 1949), 543–545. У даљем тексту (*Zbornik NOR*).

Српске власти су неко време употребљавале назив Логор јеврејских избеглица из Баната, а касније Јеврејски логор.⁷⁶ Претставништво јеврејске заједнице је у почетку користило слично име, Логор јеврејских избеглица из Баната, а од октобра исте године и оно је користило назив Логор за Јевреје.⁷⁷ Иако су у Топовским шупама заиста биле јеврејске „избеглице”, односно прогнаници из Баната, убрзо се показало да је сасвим другачијег карактера и намене од суседног логора српских избеглица. За српске избеглице су долазак у окупирану Србију и смештај у објекте Топовских шупа значили спас и почетак каквог-таквог новог живота. За Јевреје је интернирање у објекте војног комплекса на Аутокоманди означило ново погоршање положаја и све већу неизвесност, а убрзо и депортовање у смрт.

Јевреји су били смештени у две веће зграде, у чијем приземљу су биле коњушнице, као и у баракама (топовским шупама) у којима је до рата држано артиљеријско оруђе југословенске војске. Спавали су углавном на слами на поду, делом и на лежајевима са сламом. Од краја августа до почетка децембра 1941, Техничка дирекција Градског поглаварства Београда је обавила више радова на објектима војног комплекса, па и на онима где су били интернирани Јевреји. Око целог војног комплекса поправљена је ограда, а око „Јеврејског логора” је подигнута дрвена ограда дужине 240 метара.⁷⁸

Поступак са заточеницима у логору био је веома груб и суров. Иако Јеврејима при уласку у логор нису одузимане личне ствари и новац, током заточења их је логорска стража у више наврата пљачкала. Понекад су и чланови породица заточеника приликом посета присуствовали сценама њиховог злостављања.⁷⁹ Логорска стража је била сачињена од припадника српске жандармерије, које су поједини заточеници запамтили као веома нечовечне, често више и од самих Немаца.⁸⁰ По другим изворима, то није увек био случај. Према сведочењу једног јеврејског заточеника, српска стража је била толерантна. Он је упамтио да је стража дозвољавала Јеврејима да

⁷⁶ ИАБ, ОГБ, к. 518.

⁷⁷ ИАБ, ОГБ, к. 315 и к. 2.

⁷⁸ ИАБ, ОГБ, к. 518; исто, Обрачун извршених радова на оправци логора „Краљевића Андреја”.

⁷⁹ АЈ, 110–593, инв. бр. 15.000, Записник о саслушању Алфреда Казеса; Lucija Rajner, „Zbog onih kojih odavno više nema”, у *Mi smo preživeli...4. Jevreji o Holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, (Београд: ЈИМ, 2007), 295–296.

⁸⁰ ИАБ, УГБ, к. 589, Записник о саслушању Ане Трифуновић; АЈ, 110, 385–601, Записник са изјавом Калмана Алта. Према сећању Гордане Шале, која је посећивала брата Исака Алтарца, једног од првих који су са присилног рада одведени у логор Топовске шупе, стражу око логора држали су искључиво Немци; Гордана Шале, „И са Костом и са Дражом”, у Јаша Алмули, *Остали су живи*, (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 167–168.

купују пецива „од избеглица из Хрватске, који су имали логор поред нашега, а којима је иначе било дозвољено да се слободно могу кретати”.⁸¹ Крајем септембра 1941, стражу су преузели припадници фолксдојчерских јединица из Баната (Deutsche Mannschaft), чиме је најављена нова, трагична фаза постојања овог логора.

Организовање Јеврејског логора у Топовским шупама је следило устаљени образац уређења немачких логора, што је значило минимално ангажовање сопствених снага. Логорску управу и унутрашње обезбеђење организовали су сами заточеници. Унутрашњу организацију логора спровели су Јевреји из Петровграда, који су имали искуство заточења у логору пре депортовања у Београд.⁸² На челу логорске управе, као логорски старешина (Lagerälteste), био је човек по имену Вајнштајн (Wanstein). Исту дужност он ће вршити и у потоњем Јеврејском логору Земун на Београдском сајмишту.⁸³ Одређени су и логораши за одржавање реда, који су око надлактице носили траку са ознаком “Р” (скраћено од *Polizei*). Полицајци су одговарали својим надзорницима, они логорском старешини, који је био директно потчињен немачком команданту логора. Тако су се логораши нашли под двоструким надзором, не само логорске команде и страже него и људи из сопствених редова.⁸⁴ У логору је установљена канцеларија за управу, а затим економат и кухиња. Убрзо су импровизоване обућарска, кројачка, сајцијска, столарска и берберска радионица, као и логорска амбуланта. Није познато ко је водио лекарску службу, али је заменик главног лекара био др Андрија Херцог.⁸⁵ Осим њега, у логору су била барем још седморица лекара депортованих из Баната. О здрављу заточеника бринуо је и др Исак Ешкенази, руководилац Јеврејске здравствене службе, који је редовно обилазио логор до свог бекства из Београда средином новембра 1941.⁸⁶

⁸¹ АЈ, 110–670–49, Записник са изјавом Ириц Ота.

⁸² Isak Eškenazi, „Doživljaji za vreme nacizna“, *Zbornik 2*, JIM (1973): 290. У даљем тексту (Eškenazi, „Doživljaji za vreme nacizna“).

⁸³ Вероватно је то био Миша Weinstein, који је с породицом депортован из Петровграда; JIM, рег. бр. 2377, к–24–2а–1/3, Opfer aus dem Lager 'Topovske Šupe' in Belgrad; Koljanin, *Nemački logor*, 69.

⁸⁴ Singer, *My Father's Blessing*, 85.

⁸⁵ Заоставштина Верице Вуковић, писмо Андрије Херцога супрузи Јелени Херцог из Логора Топовске шупе, 10. септембар 1941.

⁸⁶ Singer, *My Father's Blessing*, 88; Pavle Minh, „Četiri godine pod senkom smrti“, *Mi smo preživeli...3*, ur. Aleksandar Gaon (Beograd: JIM, 2005), 265–266. У даљем тексту (Minh, „Četiri godine pod senkom smrti“).

О снабдевању Јеврејског логора бринуло је Претставништво јеврејске заједнице, које је слало храну из Јеврејске добротворне мензе.⁸⁷ Имена Јевреја заточених у Топовским шупама избрисана су из породичних куповних књижица, на основу којих су се њихове породице снабдевале храном на одређеним местима. Дирекција за исхрану становништва (Дирис) је издала „колективну куповну књижицу”, преко које је Претставништво набављало храну за интерниране Јевреје.⁸⁸ Објекти у којима су Јевреји смештени били су у доста лошем стању. И поред радова током маја и јуна 1941, оштећења од бомбардовања априла 1941. нису била сасвим поправљена. Како нису постојале ни електричне инсталације, Претставништво је 28. августа 1941. замолило Дирекцију трамваја и осветљења Градског поглаварства да се у „логору јеврејских избеглица из Баната“ уведе електрично осветљење. Градско поглаварство Београда је тек 4. октобра 1941. одобрило Претставништву да, о свом трошку, повери израду инсталације овлашћеном електроинсталатеру, после чега би се увела електрична струја у логор.⁸⁹ Од самог оснивања логора било је великих тешкоћа с набавком сламе. Стога је Претставништво у другој половини октобра упозоравало Београдску општину на могућност да се појави зараза не само у логору него и у граду.⁹⁰ Ти апели нису много помагали, тако да је несташница сламе била стални проблем у логору.

Исхрана заточеника је била слаба, а допуњавана је храном коју су им доносили посетиоци. У Београду је владала несташница хране, чија је расподела била рационисана, недовољна и нередовна.⁹¹ Због ограничења Јеврејима да купују на слободном тржишту, породицама заточеника је било још теже да одвоје храну за њих. Током септембра 1941. посете су биле уторком, четвртком и недељом пре и поподне. Онима који су долазили изван Београда, посете су биле дозвољене и суботом. Посетиоци су накратко могли да уђу у логор.⁹²

⁸⁷ Singer, *My Father's Blessing*, 88.

⁸⁸ Породице интернираних су се и даље снабдевале преко књижица за снабдевање, које су касније морале да предају приликом интернирања у Јеврејски логор на Београдском сајмишту; АЈ, 110–593–134, Дирекција за снабдевање становништва Београда, Градском поглаварству, Управном одељењу, Београд, 28. децембар 1941.

⁸⁹ ИАБ, ОГБ, к. 518.

⁹⁰ ИАБ, ОГБ, к. 2, к. 315, Претставник јеврејске заједнице Емил Дајч, Претседнику Градског поглаварства Општине града Београда, Београд, 23. октобар 1941.

⁹¹ Наташа Милићевић и Душан Никодијевић, прир., *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944: искуство једног Београђанина* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011).

⁹² Заоставшина Верице Вуковић, поштанска карта Андрије Херцога породици, Топовске шупе, 6. септембар 1941; писмо Андрије Херцога супрузи Јелени Херцог из логора Топовске шупе, 10. септембар 1941.

Понекад су посете биле забрањиване, а најдуже после бекства тројице заточеника почетком новембра 1941.⁹³ До почетка октобра 1941. заточеницима је било омогућено дописивање поштанским картама, које су морале да прођу немачку цензуру.⁹⁴ Посете логору су понекад имале и другачију сврху. Карл Холцер, зубар из Петровграда, депортован је у Београд с осталим Јеврејима 18. августа 1941. и интерниран у Јеврејски логор у Топовским шупама. Његова супруга Херта Холцер, пореклом Немица, покренула је бракоразводну парницу. Ради тога је долазила у Београд да се договори с мужем, заточеним у Топовским шупама. Он је одатле одведен на стрељање, да би суд касније констатовао да је Карл Холцер „одведен на непознато место”.⁹⁵

Логор у Топовским шупама је служио не само за интернирање јеврејских „избеглица” из Баната, касније и Јевреја из Београда, него и као радни логор. У ствари, Јеврејима је логор требао и да изгледа као радни, а и одвођење на егзекуције је вршено уз објашњење да се упућују у други радни логор. Јеврејским мушкарцима је присилни рад био обавеза, која је трајала већ месецима. Током интернације у логорима у Банату, Јевреји су одвођени на рад, а радну обавезу су имали и мушкарци из Београда. Заточеници из Топовских шупа су на рад одвођени у групама, на разне локације у граду. Углавном су радили на рашчишћавању рушевина, откопавању погинулих у бомбардовању априла 1941, на уређењу канализационе мреже, утовару и истовару терета на железничким станицама. Рад је трајао цео дан, а услови су били тешки јер је коришћен само најосновнији алат. Немачки стражари су током рада на различите начине мучили и понижавали заточенике, наносећи им повреде које су понекад биле смртоносне.⁹⁶ Поједини послодавци су рад Јевреја плаћали, а зараде су неким исплаћиване и после њиховог интернирања у Топовске шупе. Зарађени новац је упућиван Претставништву јеврејске заједнице, где су чланови породица заточеника могли да га

Према сећању Рахеле Анаф-Ристић, посете су биле дозвољене двапут недељно, недељом и четвртком, по десет минута, а посетиоци су могли да уђу у логор; Rahela Anaf-Ristić, „Nije se dala“, u Jaša Almulji, *Jevrejke govore* (Beograd: Signature, 2005), 160–161. У даљем тексту (Anaf-Ristić, „Nije se dala“).

⁹³ ЈИМ, к. 24–2А–1/12, Писмо Ладислава-Аце Рајнера супрузи Антонији Рајнер, Топовске шупе, 6. новембар 1941.

⁹⁴ Дописне карте др Андрије Херцога супрузи Јелени Херцог, рођеној Станисављевић, 5. и 10. септембра и 1. октобра 1941; Заоставштина Верице Вуковић.

⁹⁵ Tibor Varadi, *Spisi i ljudi. Priče iz advokatske archive*, preveo s mađarskog Arpad Vicko (Novi Sad: Akademska knjiga, 2015), 276–289.

⁹⁶ АЈ, 110–12, Изјава Лазара Конфина; Minh, „Četiri godine pod senkom smrti“, 264.

подигну.⁹⁷ Логор није изгубио радну функцију до самог краја свог постојања. Бесплатан или минимално плаћен рад заточеника из Топовских шупа био је од велике користи окупационим и квислиншким властима, а имао је још једну функцију. Уз посете чланова породица, рад је стварао привид „нормалности”, која је скривала праву намену логора. На стварање таквог утиска могло је да делује и упућивање болесних заточеника на лечење. Руководилац јеврејске здравствене службе, др Исак Ешкенази је неко време имао овлашћења да упућује болеснике из логора у Јеврејску болницу у Улици Стевана Високог бр. 2 на Дорћолу.⁹⁸

Одмах после напада Немачке и њених савезника и сателита на Совјетски Савез 22. јуна 1941. уследио је велики талас хапшења комуниста и њихових симпатизера, као и формирање првих логора у Србији. Већ од почетка јула 1941. и после првих саботажа у градовима, које је организовао комунистички покрет отпора, окупационе власти су отпочеле стрељања ухапшених комуниста и њихових симпатизера. У складу с пропагандно-идеолошким наративом да Јевреји организују, воде и финансирају устанак, заједно са српским комунистима су стрељани и Јевреји, о чему је штампа обавештавала јавност.⁹⁹ Прво масовно стрељање Јевреја било је после саботаже на немачком војном возилу 28. јула 1941, када је стрељано 100 Јевреја и 22 комуниста.¹⁰⁰ Иницијатива да се за стрељања првенствено користе Јевреји потекла је од шефа Оперативне групе полиције Фукса, на основу општег Хитлеровог наређења о уништавању Јевреја.¹⁰¹ У складу с тим су била наређења која су издавали представници немачких оружаних снага (Wehrmacht) у Србији. Већ 21. јула 1941, шеф Управног штаба војног заповедника у Србији, Харалд Турнер је наредио да се као таоци за одмазде првенствено узимају Јевреји и Роми. Током августа и септембра 1941. устанак се нагло ширио, чему је допринела и сарадња комунистичког и ројалистичког

⁹⁷ ЈИМ, пер. бр. 3348, к–24–2а–1/6, Arbeitsliste – Радни списак; David Albahari, *Teret, eseji*, (Beograd: Forum pisaca, 2004), 101–108, писма од 1. и 7. новембра 1941. У даљем тексту (Albahari, *Teret*).

⁹⁸ Eškenazi, „Doživljaji za vreme nacizma“, 290.

⁹⁹ Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942* (Београд: Филип Вишњић, 2013), 104–186. У даљем тексту (Ристановић, *Акције комунистичких илегалца*).

¹⁰⁰ Koljanin, *Nemački logor*, 30–31; Walter Manoschek, *'Serbien ist judenfrei'. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, (München: R. Oldenbourg Verlag, 1993), 43–44. У даљем тексту (Manoschek, *'Serbien ist judenfrei'!*).

¹⁰¹ Образложење пресуде Вилхелму Фуксу (Wilhelm Fuchs) на суђењу пред Војним судом у Београду 22. децембра 1946, 137; Ђорђе Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2009), 137; Koljanin, *Nemački logor*, 31.

покрета отпора.¹⁰² Одговор окупационе власти била су све масовнија хапшења, интернирања у логоре и стрељања. Прво веће хапшење Јевреја и Рома у Београду и околини уследило је после наређења војног заповедника Србије, генерала Данкелмана, од 12. септембра 1941. Похапшени Јевреји су углавном интернирани у логор на Бањици и стрељани 16. и 17. септембра на локацији Троструки сурдук у близини села Бежаније. Међу стрељанима су била и четири лекара из Баната, доведена из логора у Топовским шупама.¹⁰³ Иако је био у саставу НДХ, источни део Срема је био под немачком окупационом управом до 10. октобра 1941, када је предат усташким властима.

Београдска комунистичка организација је спроводила разне облике отпора у готово свим деловима града, између осталих и на Вождовцу. Тај градски квартал је припадао седмом реонском комитету Комунистичке партије Југославије и шестом реонском комитету Савеза комунистичке омладине (СКОЈ). Њихови припадници су током лета и јесени 1941. извршили више аката саботаже и напада на окупационе и квислиншке власти.¹⁰⁴ Радници запослени у немачкој радионици за оправку возила на Аутокоманди редовно су давали новчане прилоге за Народноослободилачки фонд. Одељење специјалне полиције је сазнало за „комунистичку акцију“ у радионици и водило је истрагу о томе. Према сећањима неких учесника, било је покушаја диверзије и саботаже у радионици.¹⁰⁵

У немачким изворима је забележен покушај организовања отпора јеврејских заточеника у Топовским шупама. Њих су обилазили не само чланови породица него и пријатељи, што је искористио један млади комуниста из Баната. Треба имати у виду да је после напада Немачке на Совјетски Савез, код комуниста владало уверење да рат неће дуго трајати и да ће немачке снаге бити брзо поражене од Црвене армије. Комунистичке организације у Београду су очекивале скори долазак совјетских падобранаца и припремале су се за њихово прихватање и за заједничку борбу против окупатора.¹⁰⁶

¹⁰² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 196–199, 230–238.

¹⁰³ Koljanin, *Nemački logor*, 34–35; Micković i Radojčić, *Logor Banjica*, knj. I, 91–92. Стрељани лекари су били: Ђорђе Фараго, Франђо Ложа, Павле Милер и Бранко Аушпиц.

¹⁰⁴ Венцеслав Глишић, ред., *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, књига 1, (Београд: ИАБ, 1984), 185, 193, 209–215, 238–247; Ристановић, *Акције комунистичких илегалца*, 104–209.

¹⁰⁵ Расулић, *Врели брегови*, 160–162, 255–257. У овој књизи, заснованој углавном на сећањима учесника, у којој је детаљно описано организовање и деловање комунистичких организација на Вождовцу, Јеврејски логор у Топовским шупама није ни поменут.

¹⁰⁶ Svetozar Vukmanović Tempo, „Sjećanje na istorijski sastanak“, u *Grad borbe i slobode. Beograd 1941–1944*, ur. Radovan Blagojević, (Beograd: Kultura, 1964), 48–49; Расулић, *Врели брегови*, 68.

Истрага немачке полиције је показала да је Милан Братић, свршени ученик из Петровграда и припадник једне комунистичке групе, у недељу 28. септембра 1941. посетио „Концентрациони логор за Јевреје из Баната” на Аутокоманди. Он је разговарао са својим вршњацима Јеврејима и храбрио их је. Рекао им је да, када се створе могућности за оружани устанак, и они сами треба исто да учине. При томе се пожалио да у Банату и око Петровграда има мало шуме. Највероватније на нечију пријаву, Братић је убрзо ухапшен и затворен с двојцом својих другова.¹⁰⁷

Због великог ширења устанка у Србији, Хитлер је наредио да се отпор угуши најоштријим средствима. Спроводећи ту наредбу, начелник Врховне команде оружаних снага, фелдмаршал Вилхелм Кајтел (Wilhelm Keitel) је 16. септембра 1941. издао наређење да се током гушења устанка стреља 100 „комуниста” за погинулог и 50 за рањеног немачког војника или припадника немачке националне мањине (фолксдојчера).¹⁰⁸ Немачке снаге у Србији су биле недовољне за гушење тако великог устанка, због чега је из Француске упућена 342. пешадијска дивизија. Њој се касније придружила 113. пешадијска дивизија, која је пристигла са фронта у Совјетском Савезу. За команданта свих немачких снага у Србији, Хитлер је именовao генерала Франца Бемеа (Franz Vöhrme), иначе Аустријанца, који је важио за доброг познаваоца „балканских прилика”. Крвави поход немачке „казнене експедиције” је започео 24. септембра 1941. у Шапцу и наставио се у западној Србији. Према наређењу генерала Бемеа од 10. октобра 1941, требало је да се похапсе сви комунисти, сви сумњиви мушкарци, сви Јевреји и одређени број националистичких и демократски настројених становника. Одређено је да они буду третирани као таоци и стрељани у сразмери од 100 за погинулог, односно 50 за рањеног немачког војника или фолксдојчера. И пре издавања тог наређења су трајала масовна стрељања српских цивила на подручју војних операција у западној Србији. Следило је масовно стрељање Јевреја заточених у логорима, међу њима и заточеника из Топовских шупа. Егзекуције српских, јеврејских и ромских цивила вршили су углавном припадници немачких оружаних снага (Вермахта).¹⁰⁹

¹⁰⁷ ИАБ, VdS, В-289. После хапшења, Милан Братић и његов друг Мирослав Станковић, припадник исте комунистичке групе, су затворени у немачки полицијски затвор у Београду. За њих је интервенисао вођа профашистичког покрета „Збор” Димитрије Љотић, који је 22. фебруара 1943. предложио да се Братић и Станковић 1943. упуте у Логор за принудно васпитање у Смедеревској Паланци. Уместо тога, они су наредног месеца упућени у логор за присилни рад на пољопривредном добру у Чоки.

¹⁰⁸ Manoschek, *'Serbien ist judenfrei'*, 85.

¹⁰⁹ Ibid.

У логору у Топовским шупама је већ од почетка септембра 1941. почело одвођење мањих група на стрељање. Према писму др Андрије Херцога супрузи Јелени, прва група од 20 заточеника је одведена „у непознато место” 3. септембра 1941.¹¹⁰ О њеном одвођењу на стрељање сачувана је и изјава сведока Ота Ирица. Тог дана су сви логораши постројени у дворишту, после чега су дошли Штраке, Кен, Забукошек и Јован Николић. Штраке и Забукошек су без неког посебног критеријума одвојили 45 лица, која су натоверена на камион и упућена „у непознатом правцу”.¹¹¹ У одабирању за стрељање наредних дана, осим Штракеа, учествовао је и СС потпоручник Целер (Zöller) из Петровграда, који је организовао депортовање Јевреја из Баната у Београд. С њим је у логор долазио и комесар Јован Николић, који је био присутан приликом издвајања логораша за стрељања.¹¹²

Да би процес убијања текао уз што мање тешкоћа, заточеницима је саопштавано да се упућују у други радни логор, дозвољено им је да понесу своје личне ствари, а у камионе је укрцаван и алат. Није било никаквих информација о логорима у које се упућују, а појединци су веровали да их транспортују у Смедеревску Паланку. Ипак, већ одвођење прве групе заточеника је оставило тежак утисак на остале.¹¹³ Понекад су заваравани да их упућују на рад код сељака који ће их добро хранити. Било је случајева да су се појединци добровољно јављали да би били заједно са својим оцем или братом.¹¹⁴ И поред црних слутњи, уверење да одлазе у друге радне логоре било је раширено међу заточеницима доста дуго. Неки од њих су и почетком новембра, у писмима породицама, кришом достављаним из логора, јављали да групе одводе на рад, да тамо добијају доста хране и да се с њима лепо поступа.¹¹⁵ То је требало да делује умирујуће на породице заточених, које су живеле у сталној неизвесности и страху да ће и њихови најближи бити депортовани.

¹¹⁰ Заоставштина Верице Вуковић, писмо Андрије Херцога Јелени Херцог, 10. септембар 1941.

¹¹¹ АЈ, 110–670–49, Записник са изјавом Ирица Ота.

¹¹² *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji, IV, Srbija, Makedonija, Crna Gora*, (Београд: Државни секретаријат за унутрашње послове, Управа државне безбедности, 1959), 443, 819; АЈ, 110–691–158, Записник са изјавом др Штајнер Марка.

¹¹³ Заоставштина Верице Вуковић, писма Андрије Херцога Јелени Херцог од 10. септембра и 9. октобра 1941; Rajs i Hjerten von Geda, *Opunomoćenik učutkanih*, 51, 55–56.

¹¹⁴ АЈ, 110, 385–601, Записник са изјавом Калмана Алта.

¹¹⁵ Писма Александра Гереа супрузи Луси Гере од 1. до 10. новембра 1941; „Из Топовских шупа“, *Bilten, Glasilo Jevreja iz bivše Jugoslavije*, април 1997, год. 45, бр. 4: 24–26; Dvora Acmoni, „Putovanje na kojem sam porasla“, у *Mi smo preživeli...3*, ур. Aleksandar Gaon, (Београд: JIM, 2005), 73.

Генерално, логором је владала психоза очајања и страха, а било је и неколико случајева самоубиства.¹¹⁶ Команда логора је редовно извештавала Претставништво јеврејске заједнице о лицима која су одвођена из логора.¹¹⁷ О одведенима је обавештавана и Јеврејска полиција, где је, по наређењу комесара Јована Николића, на картонима сваког од њих стављана ознака „Л. С.“ Соломон Алтарац је ту ознаку протумачио као „Логор. Стрељан“.¹¹⁸ Супруге нејеврејског порекла су накнадно добијале потврде о смрти својих мужева, с датумом одвођења. На њима се често као датум смрти наводио 14. октобар 1941, када је велика група заточеника одведена на стрељање.¹¹⁹

Од октобра 1941. логор у Топовским шупама је постао главни извор јеврејских талаца за масовна стрељања због све већих немачких губитака у борбама са устаницима. Тада је замењена и логорска стража, коју је од српске жандармерије преузела немачка војна команда. Режим у логору је постао много оштрији и уведено је редовно постројавање два пута дневно. Према сећању Ивана Сингера, логорска јеврејска полиција је у томе била исувише прилежна.¹²⁰ Уобичајени поступак је био да током вечери СС поручник Фриц Штраке, руководилац реферата за Јевреје у Гестапоу, или неко други из тог реферата, нареди јеврејској управи да припреми списак лица за сутрашњи транспорт, што је она и чинила и саопштавала изабранима да се спреме за пут. Сутрадан, рано ујутру, одабрани заточеници би били укрцани на камионе, који би се преко понтонског моста на Дунаву упутили ка месту егзекуције.¹²¹

Варка с упућивањем на рад је успевала и стрељања су обављана рутински. О томе сведочи и извештај поручника Липеа (Liere), командира стрељања Јевреја извршених 9. и 11. октобра 1941. У њему је наведено и следеће: „Притвореници су одведени из логора у Београду с најнужнијим пртљагом у 5.30 часова. Поделом лопата и осталог алата створен је утисак неке радне

¹¹⁶ Minh, „Četiri godine pod senkom smrti“, 265.

¹¹⁷ АЈ, 110–593, инв. бр. 15.000, Записник о саслушању Алфреда Казеса.

¹¹⁸ АЈ, 110, 593, инв. бр. 15.002–15.009, Записник са изјавом Соломона Алтарца; АЈ, 110–593–153, Записник са изјавом Моше Симоновића.

¹¹⁹ АЈ, 110–384–377 и 378, Записник о саслушању сведока Амалије–Терезије Штајн с прилогом: Feldkommandantur 599, Verwaltungsgruppe, Bescheinigung, Mai 1942; АЈ, 110–384–283 и 284, Записник о саслушању сведока Гордане Јоановић с прилогом акта Опумоћеника Министарства спољних послова при Војном заповеднику у Србији, Београд, 12. маја 1942. (превод на српски).

¹²⁰ Singer, *My Father's Blessing*, 86–87.

¹²¹ АЈ, 110–593, инв. бр. 15.000, Записник о саслушању Алфреда Казеса.

акције. Сваки камион је имао само 3 стражара, како се из јачине пратње не би наслутила права намера. Превоз је извршен без икаквих потешкоћа. Расположење притвореника је било добро за време вожње и припреме. Они су се радовали одласку из логора, где смештај наводно није одговарао њиховим жељама. Притворенике смо запослили 8 км од места стрељања и затим доводили према потреби. [...] Држање притвореника на стрељању било је прибрано. Два човека покушала су да беже и била на месту убијена. **Појединци су изразили своје убеђење на тај начин што су још једном кликнули Стаљину и Русији**" (подвучено у оригиналу).¹²² Стрељању је присуствовао и СС подофицир Едгар Енге, из Полиције безбедности у Београду, будући заменик команданта Јеврејског логора на Београдском сајмишту.

Прво масовно стрељање заточеника из Топовских шупа одиграло се 11. октобра 1941. Тада је на две локације, у јужном Банату и крај пута Београд–Ниш (Бубањ поток) стрељано 449 особа. Група с приближно истим бројем Јевреја стрељана је у близини каменолома у Раковици (Кијево–Кнежевац).¹²³ Истовремено, убијани су и јеврејски мушкарци заточени у другим логорима у Србији. Из логора у Шапцу је 12. и 13. октобра 1941. одведено на стрељање крај села Засавице 750 јеврејских избеглица, већином из Аустрије ('Кладовски транспорт'), које је рат затекао у Шапцу. С њима је стрељан и мањи број Срба и Рома заточених у истом логору.¹²⁴ Иако су стрељани и на другим локацијама, већина Јевреја из логора у Топовским шупама је убијена у јужном Банату. Прва стрељања вршена су на локалитету Чардак у Делиблатској пешчари, где је почетком октобра убијено укупно око 420 Јевреја. Према сведочењу шумара Стевана Маџарца, заточеници су доведени на стрељање у два наврата по пет камиона. Првој групи је речено да су доведени на сечу шуме и да је потребно да ископају јаме за земунице у којима ће бити смештени док раде. Истог дана по подне стигло је других пет камиона, у којима је било и жена, деце и стараца. О томе да је међу стрељанима било жена и деце не сведочи ниједан други извор. Закопавање убијених је трајало три дана и вршено је под надзором локалне немачке полиције из Делиблата. Пре закопавања, полицајци су опљачкали убијене. Остало је нејасно да ли су на том

¹²² *Zbornik NOR*, том I, 526–528.

¹²³ *Zbornik NOR*, том I, 526–528; Заоставштина Верице Вуковић, писмо Андрије Херцога Јелени Херцог, 10. октобар 1941; АЈ, 110–593, инв. бр. 15.000, Записник о саслушању Алфреда Казеса; Milovan Pisari, „Fragmenti Holokausta u Beogradu“, *Zbornik*, ЈИМ, Београд, 10 (2015): 398–404.

¹²⁴ Milan Koljanin, „The last voyage of the 'Kladovo Transport'“, u *The Kladovo Transport, Roundtable transcripts*, ur. Andrej Mitrović, (Belgrade: Jewish Historical Museum, 2006), 444–446.

локалитету убијани заточеници из логора у Топовским шупама или из логора на Бањици (што је мање вероватно), и да ли су ту довођене и нове жртве.¹²⁵

У другој половини октобра 1941. године промењена је локација за егзекуције. Од тада су стрељања вршена у близини пута од Панчева ка селу Јабука, око 6 километара од Панчева. Осим близине логора, постојали су и други разлози за промену локације. Према оцени немачких официра, та локација је била веома погодна за стрељање већег броја људи јер је било довољно ангажовање мањег броја војника за осигурање од бекства заточеника или од напада „српских банди”. У свом извештају о стрељању поред пута Панчево–Јабука крајем октобра 1941, поручник Ханс-Дитер Валтер (Hans-Dieter Walter) је детаљно описао локацију, начин стрељања и држање појединих група заточеника приликом егзекуције. Он је истакао да је копање јама одузимало највише времена, а да је само стрељање обављано доста брзо („100 људи – 40 минута”).¹²⁶ Због потребе да се убијање одвија што брже, немачке власти из Панчева су окупиле групу од 40 радника, Рома. Они су морали сваке ноћи током недељу дана да копају јаме над којима су сутрадан убијани заточеници из логора у Топовским шупама. После стрељања они су слагали жртве у јамама и закопавали их. И овде су пре стрељања Немци пљачкали жртве.¹²⁷

Због готово свакодневног одвођења на стрељање, број заточеника у Топовским шупама се током октобра нагло смањивао. То је убрзо надокнађено новим хапшењима, за која су коришћени различити методи. Један од њих био је позив појединим групама да се јаве у Јеврејској општини (Претставништву јеврејске заједнице), одакле су одвођени у логор.¹²⁸ Као прилика

¹²⁵ АЈ, 110–12, Записник о саслушању сведока Маџарац Стевана; исто, Записник о саслушању сведока Батка Милана; исто, Записник о саслушању Бошковић Стевана; исто, Записник о саслушању сведока Станков Милутина. Сви сведоци су тврдили да су заточеници доведени из логора на Бањици. Према извештају поручника Липеа о стрељању 180 Јевреја 9. октобра 1941, заточеници су доведени из „логора у Београду“ на локацију 12 километара североисточно од Ковина, што би одговарало локацији Чардак у Делиблатској пешчари; Manoschek, *'Serbien ist judenfrei'*, 88–89. У извештају је наведено да је Пропагандна чета „С“ снимала стрељање. Вероватно се на то стрељање односе фотографије целог поступка довођења жртава, копања јама, стрељања и закопавања жртава које се налазе у француском архиву Etablissement de Comunication et de Production Audiovisuelle de la Defense, Fort d'Ivry, Ivry-sur-Saine, <https://www.ecpad.fr/ECPAD, DAT 3694 L33; ECPAD, DAT 3694 L36>. Овде је наведено да се фотографије односе на стрељање Јевреја крај села Јабуке. Судећи према конфигурацији терена, стрељање је вероватно било у Делиблатској пешчари, северно/североисточно од Ковина у јужном Банату. Видети и: Milovan Pisari, „Fragmenti Holokausta u Beogradu“, *Zbornik 10, JIM(2015): 404–408*.

¹²⁶ Manoschek, *'Serbien ist judenfrei'*, 107.

¹²⁷ АЈ, 110–12, Записник о саслушању сведока Бранка Думитрова; исто, Записник о саслушању сведока Томе Шајина; АЈ, 110–670, Изјаве Ханеса Думитрескуа, Бранислава Новакова, Јосипа Шајина и Милоша Шајина.

¹²⁸ АЈ, 110–377 i 378.

за веће хапшење искоришћена је ревизија личних докумената у Јеврејској полицији, заказана за 8. октобар 1941. Тог дана у логору се нашло 2.200 Јевреја и наређено је да буду стрељани као одмазда за немачке губитке.¹²⁹ Од обавезе замене докумената били су изузети Јевреји који су имали радну обавезу, али само накратко.¹³⁰

Стрељање јеврејских, делом и ромских мушкараца у окупираној Србији било је у складу с наређењима генерала Бемеа, али и са ставом других одговорних немачких фактора. Представник немачког Министарства спољних послова у Србији, посланик Феликс Бенцлер (Felix Benzler) се залагао за депортовање Јевреја из Србије, у чему је имао подршку шефа Војноуправног штаба Харалда Турнера. Међутим, ти планови су наишли на противљење у Берлину. Да би се усагласили ставови о решењу „јеврејског питања“, у Београду је 18. октобра 1941. организована конференција представника Главне управе безбедности Рајха (RSHA) из Берлина и војне окупационе власти у Србији. Показало се да је број Јевреја много мањи од очекиваног и да је велики део јеврејских мушкараца већ био стрељан заједно са Србима, у складу с наређењима генерала Бемеа. На конференцији је донета одлука да се и преостали јеврејски и део ромских мушкараца стреља, а њихове породице интернирају у гето у Београду. Требало је да, затим, буду интернирани у велики концентрациони логор, чија изградња је започета почетком октобра 1941, у селу Засавици у Мачви. Одлучено је да се остави у животу око 500 Јевреја, који ће имати дужност да се брину о здрављу и одржавању реда у том логору.¹³¹ Према немачком полицијском извештају од 20. октобра 1941, сви мушкарци Јевреји у Београду су затворени у логор.¹³²

У складу с наређењем генерала Бемеа и одлукама конференције у Београду, почевши од 18. октобра 1941. похапшени су безмало сви јеврејски мушкарци у Београду. Тада је као изговор искоришћена њихова радна обавеза. Уместо да, као и сваког другог дана, после рада оду својим кућама, они су одведени у логор у Топовским шупама. Према процени једног заточеника, у логору се тада нашло близу 4.000 Јевреја.¹³³ Током прве недеље по интернирању, они

¹²⁹ *Zbornik NOR*, том I, 543–546.

¹³⁰ „Јеврејима/Juden“, *Ново Време*, бр. 134, 8. октобар 1941. Оглас на српском и немачком језику који је објавило Одељење специјалне полиције за Јевреје (Spezialpolizei für Juden), које је водило регистре Јевреја и издавало им личне документе; видети и: Almulj, *Jevrejke govore*, 160.

¹³¹ Koljanin, *Nemački logor*, 36–38; Manoschek, *Serbien ist judenfrei*, 103–108.

¹³² *Zbornik NOR*, том I, 542–545.

¹³³ АЈ, 110–593, инв. бр. 15.000, Записник о саслушању Алфреда Казеса.

су одвођени на рад, али је то при крају октобра прекинуто. Међу последњима су интернирани Јевреји који су обављали административне послове у седишту Јеврејске полиције. Међу њима је био и Моша Алмузлиновић, који је једно време радио и као набављач за логор у Топовским шупама.¹³⁴

Због потребе да се увећа број талаца за масовна стрељања, с обзиром на то да су сви јеврејски мушкарци већ интернирани, крајем октобра 1941. је почело масовно хапшење Рома из Београда и околине. Највише су интернирани у логор у Топовским шупама, а делом и у логор на Бањици. То су били стално настањени Роми са „часним занимањима“, односно они који су генерацијама живели у Србији. Према наредби шефа Управног штаба војног заповедника у Србији, Харалда Турнера, од 11. јула 1941, за њих нису важиле одредбе Наредбе која се односила на Јевреје и Цигане од 31. маја 1941. Наредба је требало да се примењује само на Роме „чергаре“.¹³⁵ Показало се да Турнерова наредба није поштована, што је њему морало бити познато. Немачки војници и српска жандармерија, уз помоћ полицијских агената, отпочели су 27. октобра 1941. масовно хапшење Рома у Београду и околини, најпре у Јатаган мали и Маринковој бари, а наставило се на Булбудеру, Пашином брду, у селима Миријеву, Реснику, Вишњици и Бањици. Хапшењима су претходиле блокаде ромских насеља или улица у којима су становали.¹³⁶ Као разлог за хапшење истичано је и да их воде на сечу дрва.¹³⁷ Према сведочењу јеврејских заточеника, тада је у логор Топовске шупе доведено око 1.000 Рома.¹³⁸ Масовно хапшење је трајало до краја октобра, а мања су настављена до средине новембра 1941.¹³⁹ Сви интернирани Роми убрзо су погубљени у масовним стрељањима. Преживела је само једна ромска породица са 12 чланова, који су успели да докажу да су румунски држављани.¹⁴⁰

¹³⁴ АЈ, 110–384–300, Записник о саслушању сведока-оштећеника Карле Алмузлиновић; прилог изјава Бојане Конфорти.

¹³⁵ Koljanin, *Nemački logor*, 25, 35–36.

¹³⁶ АЈ, 110–273–55, Записник састављен у IX реонском повереништву за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача са изјавом Даринке Милосављевић, Београд, 3. III 1945.

¹³⁷ АЈ, 110–273–31, Пријава Записник састављен 13. марта 1945. у VII реонском повереништву Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Београду. Сведок-оштећеник Николић Анка.

¹³⁸ АЈ, 110–593, инв. бр. 15.000, Записник о саслушању сведока Алфреда Казеса, Београд, 18. април 1945; Minh, „Četiri godine pod senkom smrti“, 265.

¹³⁹ АЈ, 110–613–539 до 541, Земаљска комисија Н. Р. Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Расни прогон Цигана из Београда и ближе околине са општим освртом на прогон Цигана у Србији; Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014), 94–102. У даљем тексту (Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*).

¹⁴⁰ Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu. Istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka*, (Beograd: Rominterpress, 2009), 245; Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji*, 108.

Крајем октобра 1941. поново је отпочело систематско одвођење заточеника на стрељање, на стратиште крај пута Панчево–Јабука. Док су Јевреји одвајани по списковима, Роми су одређивани за транспорт без евиденције имена, по групама од 50 до 200. Од 27. до 30. октобра стрељано је укупно 2.200 Јевреја и Рома из логора у Топовским шупама.¹⁴¹ Тако масовно одвођење из логора деловало је веома узнемирујуће на заточенике, као и на њихове породице. Међу њима су се шириле разне гласине, а томе је допринео и начин на који су заточеници одвођени из логора. Према извештају поручника Валтера (Walter), који је руководио стрељањем 600 заточеника 27. и 30. октобра 1941, при транспорту из логора није обезбеђена тајност јер су камиони били без цираде и возили су их цивили тако да су становници видели кога и куда их возе. „Пред логором су се скупиле жене Јевреја, које су приликом одвожења заточеника лелекале и викале.“¹⁴²

Начин на који се поступало с Ромима у логору готово да није остављао сумњу у то шта ће се десити с њима. Приликом хапшења и интернирања крајем октобра, већи број Рома је носио са собом своје музичке инструменте, којима су зарађивали за живот. Према сведочењу јеврејског заточеника, сутрадан по њиховом доласку, у централном дворишту логора команда је организовала концерт великог ромског оркестра. Уз остало, одсвирали су увертуру за комичну оперу *Севиљски берберин* Ђоакина Росинија. По завршетку концерта, немачки војници су изломиле инструменте и запалили их на великој ломачи. Велика група Рома је затим укрцана у камионе и упућена у непознатом правцу.¹⁴³ Према изјавама чланова породица ухапшених Рома, који су им доносили храну и одећу у логор, већина ухапшених је 3. новембра 1941. године одведена на стрељање, на пут према Јабуци.¹⁴⁴ Заједно с Ромима, почетком новембра настављено је и стрељање Јевреја.¹⁴⁵

¹⁴¹ Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 107; Christopher Browning, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution*, Revised edition, (New York–London: Holmes and Meier, 1991), 54.

¹⁴² Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 101; *Zbornik NOR*, том I, 583–584.

¹⁴³ Minh, „Četiri godine pod senkom smrti“, 265.

¹⁴⁴ АЈ, 110–273–1, Петровић Бранислава, Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Београд, 6. децембра 1944. Средином лета 1942. она је од београдске војноуправне команде (Feldkommandantur 599, Verwaltungsgruppe) добила уверење (Bescheinigung) да је њен муж Војислав Петровић „умро на дан 3 новембра 1941 у Београду“; АЈ, 110–273–3, Записник о саслушању Браниславе Петровић на дан 15. II 1945. у VII реонском повереништву Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Београду. АЈ, 110–273–24, Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Окружно повереништво у Панчеву, 13. јун 1945, Записник са изјавом Томе Думитруа.

¹⁴⁵ ИАБ, BdS, кутија 48, Schlesinger Miroslav. На његовом картону у картотеци Гестапоа је наведено да је 25. октобра 1941. доведен у „Durchgangslager für Juden“, а затим је наведен датум 4. II. 41, што је био дан одвођења на стрељање.

Било је заточеника који нису веровали да их одводе на рад и покушали су да се спасу бекством. Неки су искористили излазак из логора ради лечења. Други су за бекство користили одлазак на рад.¹⁴⁶ Немачка полиција је почетком новембра 1941. обавестила јеврејску заједницу да ће, уколико неко побегне, бити убијена цела његова породица.¹⁴⁷ Иако је било случајева успешног бекства, није познато да је било колективног убијања чланова породица.¹⁴⁸ Практично, једина могућност бекства из логора је била током рада ван њега. Према једном сећању, група Јевреја је побегла с рада, али су сви убрзо ухваћени и враћени у логор, где су стрељани. Из те групе спасао се само Моша Албахари, захваљујући помоћи породице. Успео је да се склони из града у село и да се касније преко Далмације пребаци у Италију.¹⁴⁹

У изворима се наводе два неуспешна покушаја бекства са рада ван логора. У оба случаја, заточеници су враћени у логор Топовске шупе и јавно обешени ради застрашивања осталих. О првом случају може да се сазна једино на основу сећања госпође Олге Балоун, рођене Ротер (Rotter) из Београда, које је забележила њена кћерка Хелена.¹⁵⁰ Она је, с братом Паулом, отишла до логора у Топовским шупама, с намером да се виде с оцем. Замолили су стражара да посете свог оца Ота Ротера (Otto Rotter), који је био заточен у логору заједно с братом Ернстом. Стражару је било драго када је чуо да они добро говоре немачки језик и пустио их је да уђу. Деца су ушла у логор и видела постројене логораше испред троје празних вешала. Када их је опазио, отац им је, блед и узбуђен, пришао и рекао им да су управо скинули са вешала тројицу заточеника, оца и два сина. Они су покушали да побегну, али су ухваћени и обешени пред постројеним логорашима. Та јавна егзекуција се десила пре 15. новембра 1942. јер је тог дана Ото Ротер укључен у транспорт заточеника упућен из логора на егзекуцију, вероватно на стратиште крај пута Панчево–Јабука.¹⁵¹

¹⁴⁶ АЈ, 110–12, Записник о саслушању сведока Ладислава Ерша; Singer, *My Father's Blessing*, 88–124; ЈИМ, к–24, 2а–1/2, Изјава Калмана Алта; АЈ, 110–593, инв. бр. 15.000, Записник о саслушању сведока Алфреда Казеса.

¹⁴⁷ Albahari, *Teret*, 106–108, писмо од 3. новембра 1941.

¹⁴⁸ АЈ, 110–593, инв. бр. 15.000, Записник о саслушању Алфреда Казеса; АЈ, 110–12, Записник о саслушању др Ладислава Ерша; исто, Изјава Лазара Конфина; Irena Danon, „Od Sajmišta do Fort Ontarija“, u *Mi smo preživeli...2.*, ur. Aleksandar Gaon, (Beograd: ЈИМ, 2003), 424–428.

¹⁴⁹ Anaf-Ristić, „Nije se dala“, 161.

¹⁵⁰ Имејл госпође Хелене Балоун-Демер из Келна Милану Кољанину, 10. јул 2020.

¹⁵¹ Писмо Ота Ротера мајци Амалији Ротер, Београд, 15. новембар 1941. Писмо је написано у 8 часова ујутро, пола часа пре одласка транспорта из логора, оловком на комаду папира, на мађарском језику. Амалија Ротер је нешто касније заточена у Јеврејском логору Земун и убијена је у камиону-гасној комори. Копију писма аутор је добио захваљујући доброты госпође Хелене Балоун-Демер из Келна, Отовој унуци, на чему јој захваљујем. За превод писма са мађарског на српски језик захваљујем колеги Мирку Грлицу из Суботице.

Истог месеца догодио се још један покушај бекства и јавне егзекуције у логору. Браћа Хинко и Душан Ревес и њихов зет, познати композитор Ладислав Грински (Grinsky, Grünbaum) су 5. новембра 1941. побегли с рада у близини логора.¹⁵² Упутили су се у правцу Умке, намеравајући да пређу преко Саве у Срем, односно у НДХ. У близини Умке их је ухапсила српска гранична полиција и пребацила у Београд, у Одељење специјалне полиције Управе града Београда. Над њима је спроведена истрага у четвртог, антикомунистичком одсеку јер се сумњало да су намеравали да се придруже партизанима. Ислеђивање је праћено мучењем, а затим су пребачени у седми одсек (за Јевреје и Цигане), односно у Јеврејску полицију. Ту је с њима накратко разговарао Соломон Алтарцац, који је био на раду у том одсеку.¹⁵³ Шеф одсека за Јевреје и Цигане, Јован Николић је оценио да су они ипак имали намеру да се придруже партизанима, тако да је о њима решење донео четврти, антикомунистички одсек. На основу њега, они су 10. новембра 1941. пребачени у логор на Бањици. Одатле су враћени у Јеврејски логор у Топовским шупама и 18. новембра 1941. су обешени пред свим затвореницима. И та јавна егзекуција у логору је требало да послужи као упозорење осталим заточеницима.¹⁵⁴ Према сведочењу Соломона Алтарцаца, „гестаповац Штраке, [је] рекао показујући на обешене лешеве да ће иста судбина снаћи све оне који покушају бекство”.¹⁵⁵

Из извора су позната два случаја пуштања Јевреја из логора у Топовским шупама. Према сећању Павла Минха, он и његов отац Александар су пуштени на интервенцију утицајних људи.¹⁵⁶ На њихово ослобађање из логора је вероватно утицала чињеница да се радило о веома имућној породици, у чијем поседу је био и рудник угља Ртањ. Јеврејски заточеници ожењени „аријевкама”,

¹⁵² ИАБ, УГБ, СП IV-43, к. 279, Грински Ладислав; исто, IV-43/8А, к. 279/28, Ревес Душан; исто, IV-43/8В, к. 279/28, Ревес Хинко; ЈИМ, к. 24-2А-1/12, писмо Ладислава-Аве Рајнера супрузи Антонији Рајнер, Топовске шупе, 6. новембар 1941; Драшко Ацић, „О музици Ладислава Гринског: идиоматски и компаративни осврт“, *Музички талас*, год. 22, бр. 45 (2016): 2; Љубица Марић, *Записи*, (Београд: Архипелаг, 2009), 35.

¹⁵³ „У разговору са овом тројицом младића, чија имена не знам, сазнао сам да су побегли из логора код топовских шупа и да су после били ухваћени код Умке приликом преласка Саве, а затим ужасно мучени и тучени у Специјалној полицији. Један од њих је показао груди које су биле потпуно модре од батина“; АЈ, 110, 593, инв. бр. 15.002-15.009, Записник са изјавом Соломона Алтарцаца.

¹⁵⁴ Мичковић и Радојић, *Logor Banjica*, први том, 133, редни бројеви 1082, 1083. и 1087. (Ревес Душан, Ревес Хинко, Грински Ладислав). За сву тројицу је у бањичком регистру наведено: „У логор дошао 10. XI 1941. од УГБ. Обешен у Јеврејском логору 18. XI од Гестапоа“. Видети и: Божовић, *Страдање Јевреја*, 229-232.

¹⁵⁵ АЈ, 110, 593, инв. бр. 15.002-15.009, Записник са изјавом Соломона Алтарцаца.

¹⁵⁶ Minh, „Četiri godine pod senkom smrti“, 265-266; старији Александров брат, Адолф, извршио је самоубиство по уласку Немаца у Београд априла 1941; Александар Рафаиловић, „Минх Адолф“, у *Знаменити Јевреји Србије, Биографски лексикон*, (Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011), 155-156 (Александар Рафаиловић).

односно Српкињама и другим нејеврејкама, тражили су од својих супруга да код немачких власти издејствују њихово ослобађање. Жене су подносиле молбе за ослобађање мужева, али без резултата.¹⁵⁷ У изворима се наводи само један случај успешног ослобађања из логора Топовске шупе на основу нејеврејске верске припадности. Према сећању Рахеле Анаф-Ристић, Аврам Аврамовић и његов брат су пуштени из логора у Топовским шупама захваљујући интервенцији српских власти. Мајка Аврама Аврамовића и његовог брата је била Српкиња, која је радила у Министарству вера. Она је преко тог министарства успела да их избави из логора на основу уверења да су они православне вере.¹⁵⁸

Средином новембра 1941. логор у Топовским шупама је највећим делом био испражњен. Последња велика стрељања заточеника била су 14. новембра, када је одведено 250 особа, и 16. новембра 1941.¹⁵⁹ Једна група је одведена 15. новембра 1941.¹⁶⁰ Нешто раније је из логора на присилни рад у Великонемачки рајх упућено око 50–60 стручњака разних занимања.¹⁶¹ У другој половини новембра 1941, у логору је остало још 400–500 Јевреја, а мање групе су и даље одвођене на стрељање.¹⁶² Убијањем јеврејских мушкараца заточених у логору у Топовским шупама највећим делом је испуњен први део закључака конференције о решавању „јеврејског питања“, одржане у Београду 18. октобра 1941. године. Истовремено су надмоћне немачке војне и полицијске снаге, уз све веће ангажовање новоформираних квислиншких јединица, сурово сламале устанички покрет.¹⁶³

¹⁵⁷ ЈИМ, инв. бр. 534/2, писмо Мајера Калдерона супруги Фани из логора Топовске шупе, 26. октобар 1941; Albahari, *Teret*, 106–108, писмо од 3. новембра 1941.

¹⁵⁸ Almuli, *Jevrejske govore*, 159. Тада није постојало посебно министарство вера, него је у Министарству правде постојало верско одељење.

¹⁵⁹ АЈ, 110–12, Записник о саслушању сведока Лепосаве Јосимовић; исто, Записник о саслушању сведока Загорке Розенберг; Lucija Rajner, „Zbog onih kojih odavno više nema“, у *Mi smo preživeli...4*, ур. Aleksandar Gaon (Beograd: ЈИМ, 2007), 295–298; писмо Александра Гереа супруги Луци из логора у Топовским шупама, 16. новембар 1941, „Iz Topovskih šupa“, *Bilten, Glasilo Udruženja Jevreja iz bivše Jugoslavije*, april 1997, god. 45, br. 4, 24–26; Dvora Acmoni, „Putovanje na kojem sam porasla“, у *Mi smo preživeli...3*, ур. Aleksandar Gaon, (Beograd: ЈИМ, 2005), 73–76; Rafael-Ratko Altaras, „Rahela-Bulkica Anaf, Kako je izbegla genocid nad Jevrejima 1941“, *Jevrejski almanah 1971–1996* (2000): 417–423; Albahari, *Teret*, 108–116.

¹⁶⁰ АЈ, 110–12, Записник о саслушању сведока Ладислава Ерша; Singer, *My Father's Blessing*, 88–124; ЈИМ, к-24, 2а-1/2, Изјава Калмана Алта; АЈ, 110–593, инв. бр. 15.000, Записник о саслушању сведока Алфреда Казеса.

¹⁶¹ Koljanin, *Nemački logor*, 40; Albahari, *Teret*, 108–116, писмо од 14. новембра 1941.

¹⁶² Zdenko Löwenthal, ур., *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, (Beograd: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952), 15; ИАБ, BdS, А-91. У овом предмету се помиње Жан Бенаројо, за којег је наведено да је егзекутиран 20. новембра 1941.

¹⁶³ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 242–244; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1944*, (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 89–126.

Током гушења устаничког покрета, немачке окупационе снаге су вршиле масовне егзекуције цивилног српског становништва на подручјима војних операција, као и заточеника из логора. Истовремено, окупационе власти су намеравале да изврше масовно интернирање становника са устаничких подручја, пре свега у западној Србији. Стога је почетком октобра 1941. почела изградња великог концентрационог логора крај села Засавице у Мачви, где су вршене масовне егзекуције заточеника из шабачких логора, махом Јевреја. У складу са закључцима конференције о решавању „јеврејског питања“, новоформиран логор је требало да послужи не само за масовно интернирање становништва са устаничких подручја него и свих преосталих Јевреји из Србије. Међутим, због високог водостаја и поплаве, генерал Беме је 28. октобра 1941. наредио да се локација крај села Засавице напусти. Одредио је да се за нови логор уреде павиљони Београдског сајма¹⁶⁴ на земунској обали Саве, на територији усташке НДХ. Уређење павиљона Београдског сајма за логор вршили су и преостали заточеници из логора у Топовским шупама, који су довођени на рад у групама од по 50 особа. У међувремену, после сламања устаничког покрета крајем новембра 1941. године, војни заповедник у Србији је одустао од масовног расељавања и интернирања српског становништва. Тиме су створени услови за наставак остваривања закључака са конференције о решавању „јеврејског питања“. Почетком децембра, генерал Беме је наредио да се целокупно преостало јеврејско становништво у Србији интернира у новоформиран Јеврејски логор Земун (Judenlager Semlin) на Београдском сајмишту. Почевши од 8. децембра 1941, ту је интернирано око 6.400 Јевреја, већином жена и деце. До средине децембра 1941, у логору је било заточено и око 600 Рома, такође углавном жена и деце, махом чланова породица Рома интернираних у логор у Топовским шупама.¹⁶⁵

Преостали заточеници из логора у Топовским шупама су радили на уређењу логора на Сајмишту до почетка јануара 1942, када су и они пребачени у њега.¹⁶⁶ У нови логор је пресељена и управа из Топовских шупа, на челу са Вајнштајном, чиме је Јеврејски пролазни логор на Аутокоманди престао да постоји. Према проценама, укупно је у логор у Топовским шупама интернирано око 5.000 јеврејских и између 1.000 и 1.500 ромских мушкараца. Осим група одведених у логор на Београдском сајмишту и на рад у Немачку, неколицине

¹⁶⁴ Koljanin, *Nemački logor*, 45.

¹⁶⁵ Ibid., 62.

¹⁶⁶ Ibid., 52, 69.

бегунаца и пуштених, сви остали заточени Јевреји и Роми су убијени, највећим делом током октобра и прве половине новембра 1941.¹⁶⁷

Током процеса убијања заточеника Јеврејског логора Земун од краја марта до 10. маја 1942, неки објекти некадашњег Јеврејског логора у Топовским шупама су служили као магацин ствари убијених Јевреја. Поступак убијања заточеника логора на Сајмишту се одвијао тако што је жртвама речено да их транспортују у други логор, да са собом понесу најнужније ствари и да их обележе својим именима. Њихове ствари су товарене у посебан камион, а жртве су улазиле у затворени камион – гасну комору, у којој су убијане на путу ка стрелишту у Јајинцима. Колона у којој су били камион – гасна комора са жртватама, камион са њиховим стварима и аутомобил с командантом логора Андорфером и/или његовим замеником Енгеом прелазила је преко понтонског моста на београдску обалу Саве. Одатле је пут водио улицама Браће Крсмановић, Карађорђевог и Немањиног до Славије, одакле се настављао Булеваром ослобођења. Када би колона стигла до Аутокоманде, камион са стварима жртва би скренуо у Топовске шупе, где би њихове ствари биле искрцане. Камион – гасна комора је, у пратњи аутомобила команданта логора, настављао Авалским друмом пут стратишта у Јајинцима, где су жртве закопаване.¹⁶⁸ Убијањем безмало свих заточеника Јеврејског логора Земун до 10. маја 1942. окончан је процес уништења Јевреја (Холокауст) у окупираној Србији.

ТОПОВСКЕ ШУПЕ У ПЕРИОДУ ОД 1942. ДО 1944. ГОДИНЕ

Објекти Јеврејског логора у Топовским шупама и других делова војног комплекса Логора Краљевића Андреја су служили за потребе немачких војних и полицијских установа и после распуштања логора. Велика радионица за поправку немачких војних возила постојала је све време окупације. Почетком априла 1942, Општина града Београда, по налогу немачких војних власти, отпочела је обимније радове у Логору Краљевића Андреје. Неки су завршени почетком августа исте године, а неки су настављени и наредних месеци.¹⁶⁹ За њих је коришћена и радна снага заточеника, вероватно из логора на

¹⁶⁷ Ibid., 39–40. Видети и: Драган Цветковић, *Од Топовских шупа до Сајмишта. Квантитативна анализа холокауста у окупираној Србији*, (Београд: Музеј жртва геноцида, 2020), 75–88, 109–120.

¹⁶⁸ АЈ, 110–385–334, Записник о саслушању Кнежевић Јелисавете (рођена Флеш) из Београда 1. VI 1945. У I реонском повереништву Земаљске комисије Србије за утврђивање ратних злочина; АЈ, 110–593–165, Записник о саслушању Абинун Морица у Градском повереништву Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора у Београду, 10. марта 1945; Koljanin, *Nemački logor*, 122–124.

¹⁶⁹ ИАБ, ОГБ, к. 1537.

Бањици.¹⁷⁰ Средином октобра 1942, Управно одељење Обласне војне команде Београда (Feldkommandantur 599 Belgrad) је од Техничке дирекције тражило да се поправе коњске штале и једна шупа. То су били објекти одређени за интервентну јединицу Возна приправност (Fahrbereitsschaft). При томе је наређено да се тај комплекс зграда ограда од другог дела логора.¹⁷¹ Сачуван је план распореда објеката уређених за ту јединицу, као и тлоцрти два од њих (простор за управу и амбуланта за коње).¹⁷²

У делу војног комплекса је крајем 1942. организована још једна немачка војна установа. Новоформирани Логор за обуку царинско-граничне заштите Србије служио је за обуку немачке граничне полиције и царинских органа. Како су радови на оспособљавању објеката лоше изведени, немачке власти су 10. јануара 1943. тражиле од Техничке дирекције да се што пре отклоне недостаци.¹⁷³ Пошто је у тој установи вршена и обука јахања, Техничка дирекција је почетком фебруара 1943. добила налог да се у кругу Аутокоманде поправе павиљони и штале. Ти радови су се отегли свакако до децембра 1943.¹⁷⁴ Из техничких разлога се одустало од уређења јашионе (мањежа), због чега је средином октобра 1943. Возна приправност подигла штале у близини железничке станице Дунав.¹⁷⁵

Према изјави команданта Логора за обуку царинско-граничне заштите Србије Хајнриха Хермана (Heinrich Hermann), под његовом командом је било око 100 војника. Они су барем у једној прилици вршили егзекуције припадника народноослободилачког покрета у Банату. Априла или маја 1943, Херман је с водом од 30 војника упућен у Белу Цркву, где су стрељали неколико група родољуба доведених из Великог Бечкерека, вероватно из тамошњег логора Полиције безбедности.¹⁷⁶ У јесен 1943, део објеката на Аутокоманди је користила и војнопривредна Организација Тот (Organisation Toth), која је запошљавала припаднике разних народа. Деветорица Француза из те

¹⁷⁰ ИАБ, ОГБ, к. 1540, Општина града Београда, Техничка дирекција, Отсеку за одржавање калдрме, Београд, 22. X 1942.

¹⁷¹ ИАБ, ОГБ, к. 518.

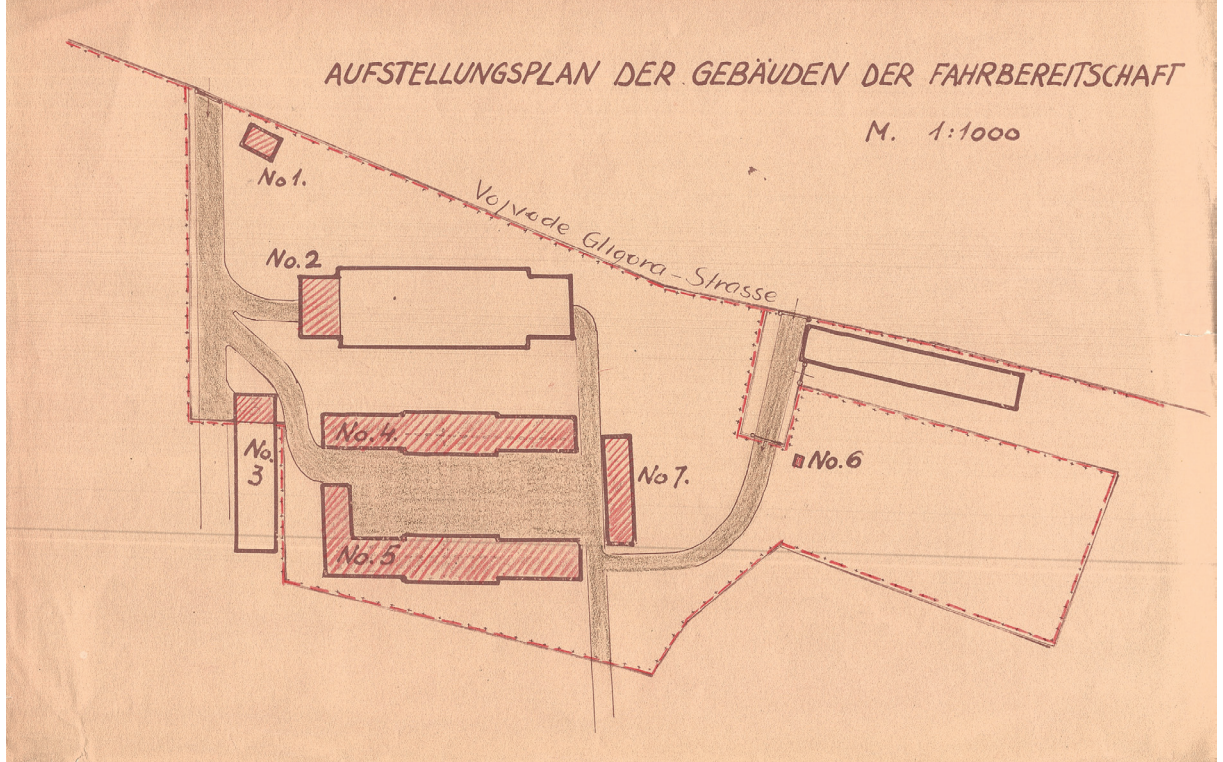
¹⁷² Исто.

¹⁷³ ИАБ, ОГБ, к. 1540.

¹⁷⁴ ИАБ, ОГБ, к. 1534 и к. 1537.

¹⁷⁵ ИАБ, ОГБ, к. 518, Фелдкомандантура 599, Управна група, Општини града Београда, Финансијска дирекција, Београд, 16. октобар 1941.

¹⁷⁶ АЈ, 110–585, Изјава Hermannа Heinrichа у концентрационом логору Neumünster бр. 1, 3. 12. 1945; видети и: Branislav Popov Миша, *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941–1944*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1992), 189–215.

Слика 2. План објеката немачке интервентне јединице у Топовским шупама, 1942. година (ИАБ, фонд ОГБ, к. 518)

Figure 2 Plan of German intervention unit facilities at Topovske Šupe, 1942 (Historical Archives of Belgrade, Belgrade City Municipality fund, 518)

организације су почетком децембра 1943. побегла и за њима је организована потрага.¹⁷⁷ Објекти некадашњег војног комплекса Логор Краљевића Андреје служили су за немачке војне и војно-привредне потребе до краја окупације Београда октобра 1944. И после ослобођења Београда и завршетка Другог светског рата, војни објекти на Аутокоманди су били намењени војним потребама, сада војске обновљене југословенске државе. У њима је 1945. било смештено саобраћајно одељење (Ауто-команда) Команде позадине Министарства народне одбране, са адресом Улица војводе Глигора бр. 10.¹⁷⁸ Објекти некадашњег војног комплекса и логора су имали исту намену и током неколико наредних деценија.

Топовске шупе на Аутокоманди су једно од значајних места сећања на историју Београда у Другом светском рату, пре свега на страдање јеврејског и ромског народа током немачке окупације Београда, а тиме и на целокупну историју нашег града, који је у том периоду претрпео велика страдања својих

¹⁷⁷ Из касарне је ноћу 2/3. новембра 1943. побегло осам Француза, припадника Организације Тот, а крајем децембра исте године још један; „Картонски регистар“, р. бр. 976, 977, 978, 979, 980, 981, 996, 997, *Полицијски гласник*, бр. 884, Београд, 31. децембар 1943, 99-104; ИАБ, BdS, картотека, кут. 28, Lemerlus Piere.

¹⁷⁸ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Београд, Политичка архива, 1946, ф. 9, дос. 13, сигн. 7623.

становника. Објекти тог војног комплекса су важни и за историју прогона и избеглиштва српског становништва током Другог светског рата. И поред тога, простор некадашњих логора деценијама је постепено девастиран и није официјелно препознат као једно од важних историјских места сећања. Крајем прошлог века, тај простор и објекти на њему су постали приватна својина. Први напори ка његовој меморијализацији били су стављање објеката Топовских шупа под заштиту, постављање спомен-плоче 2005. године и именовање оближњег парка по жртвама логора. Треба се надати да је доношењем Закона о Меморијалном центру „Старо сајмиште“ 24. фебруара 2020. године¹⁷⁹ учињен одлучан корак ка трајној меморијализацији логора у Топовским шупама, у складу с његовим историјским значајем.

¹⁷⁹ „Закон о Меморијалном центру „Старо сајмиште“, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 15/2020, 24. фебруар 2020.

ИЗВОРИ

АЈ, Београд, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
Архив Министарства спољних послова Републике Србије, Београд, Дипломатски архив, фонд Политичка архива
АСАС СПЦ, Београд
ВА, Београд, микротека
Заоставштина госпође Верице Вуковић, рођене Херцог, Београд
ИАБ, фондови: BdS, ОГБ, УГБ
ЈИМ, Београд

БИБЛИОГРАФИЈА

Адресар Београда. Нови списак улица Београда и Земуна. Београд: Инвалидско књижарско штампарско предузеће, 1948.

Albahari, David

Teret, eseji. Београд: Forum pisaca, 2004.

Altaras, Rafael-Ratko

„Rahela-Bulkica Anaf, 'Kako je izbegla genocid nad Jevrejima 1941'".
Jevrejski almanah 1971–1996 (2000): 417–422.

Anaf-Ristić, Rahela

„Nije se dala". U Jaša Almulji, *Jevrejke govore.* Београд: Signature, 2005.

Acković, Dragoljub

Romi u Beogradu. Istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka.
Београд: Rominterpress, 2009.

Acmoni, Dvora

„Putovanje na kojem sam porasla". U *Mi smo preživeli...3. Jevreji o Holokaustu*, ur. Gaon, Aleksandar.
Београд: ЈИМ, 2005, 73–90.

Ацић, Драшко

„О музици Ладислава Гринског: идиоматски и компаративни осврт". *Музички талас*,
год. 22, бр. 45 (2016): 2–18.

Begović, Sima

Logor Banjica 1941–1944, knj. I. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Божовић, Бранислав

Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944. Београд: Музеј жртва геноцида, 2012.

Varadi, Tibor

Spisi i ljudi. Priče iz advokatske archive, prevod s мађарског Arpad Vicko. Novi Sad: Akademska knjiga, 2015.

Vukmanović, Svetozar Tempo

„Sjećanje na istorijski sastanak". U *Grad borbe i slobode. Beograd 1941–1944*, ur. Blagojević, Radovan.
Београд: Kultura, 1964, 46–57.

Вуксановић-Мацура, Злата и Ангелина Банковић

Мере града. Београд: Музеј града Београда, 2018, 237.

Глишић, Венцеслав, ред.

Београд у рату и револуцији 1941–1945, књ. 1. Београд: ИАБ, 1984.

Danon, Irena

„Od Sajmišta do Fort Ontarija“. U *Mi smo preživeli...2. Jevreji o Holokaustu*, ur. Gaon, Aleksandar. Beograd: JIM, 2003, 423–430.

Димитријевић, Бојан

Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1944. Београд, Институт за савремену историју, 2011.

Ђорђевић, Ева

„Ožiljci u ranjenoj duši“. U *Mi smo preživeli...4. Jevreji o Holokaustu*, ur. Gaon, Aleksandar. Beograd: JIM, 2007, 206–210.

Ђурашиновић, Костја Војин

„Šesti april 1941“. U *Grad borbe i slobode. Beograd 1941–1944*, ur. Blagojević, Radovan. Beograd: Kultura, 1964, 26–31.

„Евакуација београдске деце“. *Обнова*, бр. 880, 14. јун 1944.

Ешкенazi, Isak

„Doživljaji za vreme nacistna“. *Zbornik 2*, JIM, Beograd (1973): 275–313.

Жарковић, Ненад

„Пролазни логор Топовске шупе“. *Наслеђе X* (2009): 103–112.

„Закон о Меморијалном центру „Старо сајмиште“. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 15/2020, 24. фебруар 2020.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, Borbe u Srbiji 1941 god. Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, 1949.

Иванић, Делфа

Успомене, приредила Јасмина Милановић. Београд: Институт за савремену историју, 2012.

„Iz Tоровskih šupa“. *Bilten, Glasilo Jevreja iz bivše Jugoslavije*, april 1997, god. 45, br. 4, str. 24–26.

„Избеглички логор претвара се у дом за избегличку децу“. *Обнова*, 30. децембар 1941.

Јанјетовић, Zoran

„Prinudni rad u okupiranom Banatu 1941–1944“. U *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada – Srbija 1941–1944*, ur. Schmid, Sanela i Milovan Pisarri. Beograd: Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, 2018, 30–40.

„Јеврејима/Juden“. *Ново Време*, бр. 134, 8. октобар 1941.

„Како данас живе избеглице у Београду: Један час у избегличком логору у Београду“. *Ново Време*, бр. 96, 24. август 1941.

„Картонски регистар“, р.бр. 283, „Ниже наведена лица побегла су из избегличког дома Краљевић Андреја и то:“. *Полицијски гласник*, бр. 887, 22. јул 1944, 32.

„Картонски регистар“, р.бр. 976, 977, 978, 979, 980, 981, 996, 997. *Полицијски гласник*, бр. 884, 31. децембар 1943, 99–104.

Koljanin, Milan

Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Koljanin, Milan

„The last voyage of the 'Kladovo Transport'. U *The Kladovo Transport, Roundtable Transcripts*, ur. Mitrović, Andrej. Belgrade: Jewish Historical Museum, 2006, 428–466.

Koljanin, Milan

„Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“. *Istorija 20. veka 3* (2011): 143–156.

Koljanin, Milan

„Holocaust in Serbia. Ideology and Experience“. U *Vom ‚Verschwinden‘ der deutschsprachigen Minderheiten. Ein schweriges Kapitel in der Geschichte Jugoslawiens 1941–1955*, Glass, Christian, Zoran Janjetović, Marianne Graumann, Wolfgang Kessler et al., Red. Berlin: Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung; Ulm: Donaueschinger Zentralmuseum, 2016, 73–78.

Koljanin, Milan

„Политичка употреба експлозије у Смедереву 5. јуна 1941 и 'коначно решење јеврејског питања'. *Војноисторијски гласник 2* (2017): 147–163.

Koljanin, Milan

„Фотографија – сведок злочина и страдања“. У *Усташка зверства: зборник докумената (1941–1942)*, прир. Кољанин, Милан. Нови Сад: Архив Војводине, Издавачка установа Епархије бачке Беседа; Бања Лука: Архив Република Српске, 2020, 503–519.

Krišto, Jure

Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945., knjiga prva. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1998.

Лопичић, Ђорђе

Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова. Београд: Музеј жртава геноцида, 2009.

Löwenthal, Zdenko, ur.

Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1952.

Manoschek, Walter

'Serbien ist judenfrei'. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42. München: R. Oldenbourg Verlag, 1993.

Марић, Љубица

Записи. Београд: Архипелаг, 2009.

Милићевић, Наташа и Душан Никодијевић, прир.

Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944: искуство једног Београђанина. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Milošević, Slobodan D.

Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1981.

Minh, Pavle

„Četiri godine pod senkom smrti“. U *Mi smo preživeli...3. Jevreji o Holokaustu*, ur. Gaon, Aleksandar. Beograd: JIM, 2005, 262–272.

Micković, Evica i Milena Radojčić, prir.

Logor Banjica. Logoraši, Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944), knj. I-II. Beograd: IAB, 2009.

„Наредба која се односи на Јевреје и Цигане“. *Verordnungsblatt des Militärbefehlshaber in Serbien/Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, бр. 8, 31. мај 1941.

„Наредба која се односи на Јевреје и Цигане“. *Ново Време*, бр. 19, 3. јун 1941.

Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji, IV, Srbija, Makedonija, Crna Gora. Beograd: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, Uprava državne bezbednosti, 1959.

Petranović, Branko

Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Pisari, Milovan

Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014.

Pisari, Milovan

„Fragmenti Holokausta u Beogradu“. *Zbornik 10, JIM*, Beograd, 2015: 393-414.

Pisarri, Milovan

„Video sam Jevreje kako na nosilima prenose leševe: Prinudni rad i Holokaust u okupiranoj Srbiji“. U *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada – Srbija 1941-1944*, ur. Schmid, Sanela i Milovan Pisarri. Beograd: Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, 2018, 12-26.

Popov, Branislav Miša

Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941-1944. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

„Последњи избеглички транспорт упућен у унутрашњост“. *Обнова*, 30. децембар 1941.

„Практични течајеви радника за обнову Смедерева“. *Ново Време*, бр. 50, 6. јул 1941.

„Премештање избегличког логора“. *Ново Време*, бр. 155, 1. новембар 1941.

Rajner, Lucija

„Zbog onih kojih odavno više nema“. U *Mi smo preživeli...4. Jevreji o Holokaustu*, ur. Gaon, Aleksandar. Beograd: JIM, 2007, 291-298.

Rajs, Jovan i Kristina Hjerten von Geda

Opunomoćenik učutkanih. Beograd: Partenon, 2004.

Расулић, Тома

Врели брегови. Ратна збивања на Вождовцу од 1941. до 1944. Београд: Народни универзитет 'Светозар Марковић', 1969.

Рафаиловић, Александар

„Минх Адолф“. U *Знаменити Јевреји Србије, Биографски лексикон*. Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011.

Ribnikar, Jara

„Кућа која је постала музеј“. U *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, ur. Blagojević, Radovan. Beograd: Kultura, 1964, 147-155.

Ристановић, Раде

Акције комунистичких илегалца у Београду 1941-1942. Београд: Филип Вишњић, 2013.

Singer, Ivan

My Father's Blessing: My Salvation. Sidney: Singer Consulting, 2002.

Shimizu, Akiku

Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien. Münster: Lit Verlag, 2003.

Тимотијевић, Милош

Мисија 'Халијард': Ратна пропаганда, бомбардовање српских градова и евакуација савезничких авијатичара 1943–1944. године. Београд: Службени гласник, 2020.

Трипковић, Ђоко

Београд под бомбама. Београд: Скупштина града, Секретаријат за информисање, 1999.

„У скровишту невољника: Како живе избеглице”. *Обнова*, 20. јануар 1942.

„Установе које се брину о избеглицама: Старање за избегличку децу”. *Ново Време*, бр. 253, 27. фебруар 1942.

Хара, Давид

„Одлучна породица”. У Јаша Алмули, *Остали су живи*. Београд: Завод за уџбенике, 2013, 69–99.

Цветковић, Драган

Од Топовских шупа до Сајмишта. Квантитативна анализа холокауста у окупираној Србији. Београд: Музеј жртава геноцида, 2020.

Шале, Гордана

„И са Костом и са Дражом”. У Јаша Алмули, *Остали су живи*. Београд: Завод за уџбенике, 2013, 165–179.

Škiljan, Filip

Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014.

TOPOVSKE ŠUPE CAMPS AT AUTOKOMANDA IN BELGRADE (1941–1944)

SUMMARY

The military complex at Autokomanda in Belgrade, “Princ Andrej Camp”, known as Topovske Šupe, was partially damaged during the bombing of Belgrade in the April War of 1941. After the German occupation troops entered the military complex, German military command was formed, the facilities were repaired, and some of the buildings were used to repair military equipment. In June 1941, a refugee camp was formed in several buildings for thousands of Serbian refugees from other occupied territories of Yugoslavia, mostly from the Ustasha Independent State of Croatia. The refugee camp operated until February 1942, when the Children’s Refugee Home was established. The Home operated until mid-1944, when it was moved due to frequent bombings of Belgrade by the Anglo-American Air Force.

From the second half of August to mid-September 1941, all Jews from Banat were brought to Belgrade on the initiative of the local German authorities (Volksdeutsche). Shortly after arriving in Belgrade, Jewish men from Banat were interned in a section of Topovske Šupe facilities where the Jewish transit camp Belgrade was located. In accordance with German practice, the internal administration of the camp was entrusted to the Jews themselves, who relied on the Representation of the Jewish Community in Belgrade for supplies. Living conditions in the camp were difficult, and the command and guards were cruel to the internees, who were used to work outside the camp at various locations in Belgrade. During the summer and autumn of 1941, the uprising in Serbia gained great momentum and the German leadership decided to stifle it with the most severe measures. In addition to the mass executions of the inhabitants of the insurgent areas and certain cities, the internees of a network of camps formed since the beginning of July 1941 were used for mass executions. The Topovske Šupe camp became the main source of Jewish hostages for mass executions. During October, several thousand Jewish detainees from this camp were executed, mostly at locations in Deliblato Sands and near the Pančevo-Jabuka road. In the second half of October, all Belgrade Jews were interned, as well as a large group of Roma from Belgrade and the surrounding area at the end of the same month. Except for a few, the camp internees were all executed by mid-November 1941, which wiped out almost the entire male Jewish population of Banat and Belgrade. The remaining Jews from

Serbia, mostly women and children, have been interned in the newly formed Jewish Camp Zemun at Belgrade Fairground from December 8, 1941. The remaining Topovske Šupe camp prisoners worked on arranging the Sajmište's pavilions for the camp. At the beginning of January 1942, they themselves were interned at the Sajmište camp, which put an end to the Jewish transit camp Belgrade in Topovske Šupe. During the execution of the Sajmište camp internees, the belongings of those executed were delivered to Topovske Šupe. The Jewish transit camp Topovske Šupe held one of the central points in the process of extermination of Jews (Holocaust) in occupied Serbia.

Even after the dissolution of the Jewish transit camp, the Topovske Šupe facilities were used for German military needs. They included a German intervention military unit and a training camp for customs and border guards, and part of the facilities was also used by the military and economic Organization Todt. After the liberation of Belgrade in October 1944, Topovske Šupe received their former purpose and served for the needs of the Yugoslav army for decades. Despite the exceptional importance of the Topovske Šupe camp in the history of Belgrade as a place of remembrance of Jewish and Roma suffering in the Second World War, the memorialization of this area started only at the beginning of this century.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11)

ГОДИШЊАК града Београда = Annual of the Belgrade City Museum/ уредник Милош Спасић. - 1958,
књ. 5- . - Београд : Музеј града Београда, 1958- (Београд : Бирограф). - 25 cm

Годишње. - Је наставак: Годишњак Музеја града Београда = ISSN 1451-284X.

- Друго издање на другом медијуму: Годишњак града Београда

(Online) = ISSN 2335-0873

ISSN 0436-1105 = Годишњак града Београда

COBISS.SR-ID 5656322

Адреса редакције:

Музеј града Београда

11000 Београд, Змај Јовина 1

<http://www.mgb.org.rs>

Тел/факс: 011/ 3283-504

Корице: Бранислав Фотић

Дигитална обрада: Бранислав Фотић, Тијана Динић

Лектура и коректура: Милена Богдановић

Превод на енглески: Агенција за превод „Лако до превода“

Штампа: Бирограф, Београд

Годишњак града Београда LXVIII штампан је финансијским средствима
Секретаријата за културу – Град Београд